

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2019

**Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire’den Mekke’ye Uzanan
Kutsal Yolculuk**

Egyptian Hajj Route At Mamluks Time - Holy Journey From Cairo To Mecca

Burak Gani EROL

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üni. Fen-Edeb.Fak., Tarih Anabilim Dalı
Asst. Prof. Recep Tayyip Erdogan Uni. Fac. of Arts and Sciences, Dep. of History
Rize/Turkey

burak-gani@hotmail.com

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0003-3010-4276

Atıf: Erol, Burak Gani. “Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire’den
Mekke’ye Uzanan Kutsal Yolculuk”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi* 16 (2019): 264-314

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.628790>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 3 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 20 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned
via a plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

Copyright © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All
rights reserved.

Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk

Öz: Hac ibadeti İslâm dininin temel ibadetlerinden birisi olup hicretin 8. yılında (M. 630), Mekke'nin fethinden bir sene sonra müminler üzerine farz kılınmıştır. Hac kelimesi, Arapça "götmek, yönelmek; ziyaret etmek" anlamlarına gelir. Ancak haccin ifa edilebilmesi için bireyin hususi şartlarının kâmil olmasının haricinde, yaşadığı coğrafyanın ve tabisi olduğu devletin de uzun ve tehlikelerle dolu güzergâhta bireyin hac ibadetini ifada asgari şartları sağlaması gerekiyordu. Bundan mütevellit hac adayları, bu uzun ve zahmetli yolculuğa, devletin düzenlediği organizasyonlara dâhil olarak iştirak ederlerdi. 1250-1517 yılları arasında Mısır merkezli kurulmuş bir Türk devleti olan Memlûkler de hac emîrinin sorumluluğu altında bir organizasyon tertip etmişlerdir. Mısır'dan Kâhire merkezli olmak üzere yola çıkan Mısırlı ve Mısır üzerinden hac görevini ifa edecek diğer ülke hacı adayları, güvenlik ve kuraklık gibi sebeplerden dolayı Güney Mısır güzergâhını takip ettikleri yaklaşık 200 senelik süreç hariç, Mısır'ın kuzeyine düşen rotayı takip etmişlerdir. Sina çölünü aşmak ve buradan Mekke şehrine ulaşmak şeklinde belirlenen bu rota Osmanlı Devleti zamanında da takip edilen esas hac güzergâhını oluşturmuştur. Bu çalışmada Memlûkler Devleti döneminde Kuzey ve Güney Mısır hac rotası, menzilleri, bu menzillerin birbirlerine uzaklıkları ve coğrafi özellikleri ile ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hac, Memlûkler, Hac Yolları, Nil Nehri, Sina Çölü, Haclar

Egyptian Hajj Route At Mamluks Time - Holy Journey From Cairo To Mecca

Abstract: *Hajj* (pilgrimage) is one of the basic worships of Islam. Believers were ordered to perform *hajj* in the 8th year of the Hijra (M. 630), one year later from the conquest of Mecca. The word *hajj* means "to go, to head and to visit" in Arabic. Except the individual conditions to perform *hajj*, the region in which pilgrims live and the state which they become its citizens had to meet the minimum requirements of pilgrims during the long and dangerous *hajj* route. On account of this, pilgrims participated in these long and hard journeys through the organizations organized by the state. The Mamluk Sultanate, one of the Turkish states established in Egypt between 1250 and 1517, organised a *hajj* journey. Both Egyptian and non-Egyptian pilgrims who embark on pilgrimage from Cairo have been taking a Northern route, except for a span approximately 200 years in which they chose a Southern route due to security concerns and drought). The route that was determined to pass over Sinai Desert and reach to Makka was the main *hajj* route which was also followed during the Ottoman Empire. In this study, the North and South Egyptian *hajj* routes, their ranges, their distances to each other and their geographical characteristics of these ranges are tackled.

Keywords: *Hajj*, Mamluks, *Hajj* Routes, Nile River, Sinai Desert, Pilgrims

رحلة الحج المصرية في زمن المماليك - رحلة مقدسة من القاهرة إلى مكة

ملخص: تعتبر فريضة الحج من أركان الإسلام التي كتبت على المؤمنين في السنة الثامنة هجرية (630 م). بعد فتح مكة بسنة. والحج في اللغة تعني "الذهاب والتوجه والزيارة". فهناك شروط خاصة بالفرد كي تصبح هذه العبادة فرضا عليه كما هناك شروط أساسية أخرى مثل الأمن في الطريق الطويل المليء بالأخطار. ولذلك كان الحجاج يلتحقون بالقوافل التي تنظمها الدولة. وفي العهد ما بين التاريخين 1250 و 1517 نظمت دولة المماليك التي تأسست في مصر كدولة تركية، رحلات إلى مكة تحت إشراف أمير الحج. وكانت القوافل بمن فيها القوافل المصرية والحجاج من بلدان أخرى تجتمع في مصر وتسير على الخط من شمال مصر لأسباب؛ مثل الأمن وعدم وجود مصادر المياه ما عدا 200 سنة تم فيها استخدام الطريق من جنوب مصر. وهذا الطريق الذي يمر من صحراء سيناء ويصل إلى مكة صار الطريق الرئيسي المتبع في عهد الدولة العثمانية. يتناول هذا البحث طريق الحج الرئيسي وأماكن التوقف والمسافة بين تلك المحطات وخصائصها الجغرافية في عهد الدولة المملوكية.

الكلمات المفتاحية: الحج، المماليك، طرق الحج، نهر النيل، صحراء سيناء، الحجاج

GİRİŞ

İslâm’ın beş şartından birisi olan hac ibadeti, belirli bir maddî zenginliğe sahip olan her müminin hayatı boyunca bir kere yapması farz olan ibadettir. Bu sebeple haccın farz olduğu zamandan itibaren milyarlarca Müslüman, bu ibadeti yerine getirmek için mallarını, zamanlarını ve hatta canlarını ortaya koymuşlardır. Günümüzde teknolojinin ve buna bağlı olarak ulaşım vasıtalarının gelişmesi ile birlikte son derece kolay ifâ edilebilen hac ibadeti, daha önceki dönemlerde koşullar gereği, yapılması en zor olan ibadetler arasındaydı. Tüm ortaçağ ve sonrasında hac ibadetini ifa edecek bireyin malî ve sıhhî şartlarının kâmil olmasının yanı sıra yaşadığı coğrafyanın ve tabiisi olduğu devletin de başta siyasî ve askerî olmak üzere lazım gelen asgarî şartları sağlaması gerekirdi. Zira hac yolu ziyadesi ile uzun ve tehlikelerle doluydu. Bu sebeple Müslüman hacı adayları, hac yolculuğuna tek başlarına çıkıp bütün zorluklara ve tehlikelere tek başlarına göğüs germektense, genelde tabisi buldukları devletin düzenlediği hac organizasyonuna katılır ve bu organizasyon içinde güvenle hareket ederdi. İslâm devletleri bakımından da bu organizasyonu tertip etmek temelde bir meşruiyet konusuydu. Özellikle Emevîler ve Abbâsîler gibi İslâm halifeliğini bizzat temsil eden ve onlardan sonra da siyasî olarak himaye eden devletler otoritelerini meşrulaştırmak amacıyla bu ibadetin ve dolayısıyla organizasyonun sağlıklı ve düzgün bir şekilde yerine getirilmesini görev olarak telakki etmişlerdir. Bu görev çerçevesinde ilgili devletler, hacı adaylarının izleyecekleri kuralları koyabilir, hatta haccın bir takım sebeplerle (kıtlik ve siyasî sebepler başta olmak üzere)¹ belirli bir sene hiçbir şekilde yapılamayacağını dahi ilan edebilirdi.² Bu itibarla daha İslâm’ın ilk devirlerinden itibaren hac ibadeti yolculuğunun devlet namına idare edilip güvenli bir şekilde yerine getirilmesi amacıyla *emîr-i-hac*³ adı

¹ 1047 ve 1048 yıllarında Hicaz’da ortaya çıkan kıtlık sebebiyle hac farızasına kısıtlama getirilmiştir, Süraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 6; Yine 927 ve 929 yılları arasında hac, Karmati tehdidi sebebiyle Iraklı hacılar tarafından neredeyse hiç yapılamamıştı, Cezîrî, 'Abdulkâdir b. Muhammed, b. 'Abdulkâdir b. Muhammed el-Ensârî, *ed-Dürrü'l-Ferâidi'l-Munazzamati fi Ahbârî'l-Hacc*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'il (Lübnan: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 1: 318-326.

² Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, 6.

³ Emîr-i Hac için daha geniş bilgi için bk. Mehmet Erkal, "Hac Emîrliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (2001), 145-161; Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019), 63-65.

verilen bir vazife ortaya çıkmıştır. Memlûkler Devleti Sultânı ez-Zâhir Baybars'ın (1260-1277), Moğol istilasından sonra Dımaşk'a kaçan Halife Zâhir Biemrillâh'ın (1225-1226) oğlu Ahmed'i (1261) Kâhire'ye getirip Müstansır Billâh lakabıyla halife ilan ettiği 1261 yılından itibaren hacıların güvenliğinin sağlanması, Hicaz'daki kutsal mekânların korunması ve bu bölge sakinlerinin ihtiyaçlarının giderilmesi, Hicaz bölgesine dair siyasî ve idarî meseleler gibi hac işleri ile birlikte hac emîrinin hareket merkezi Kâhire olmuştur.⁴

Memlûkler, Abbâsî Hilafeti'nin hâmesi olarak, hac ibadetinin devletin büyüklüğünü ve şanını yüceltecek bir şekilde yerine getirilmesine azamî önem göstermişlerdir. Asıl kafilenin hareketinden yaklaşık 4 ay önce hac mevsiminin başladığı ilan edilip⁵ *hac mahmili*⁶ Kâhire sokaklarında dolaştırıldıktan sonra *Recep Hacıları* adı verilen *el-Huccâcu'r-Recebiyye* yola koyulurdu. Bunun ardından genellikle Şevvâl ayı ortalarına doğru Hac kafilesi büyük bir tören ve kutlamayla kutsal mekânlara gitmek üzere Kâhire'den ayrılırdı.⁷

Mısırlı hacıların mutat rotası, XI. yüzyılın başlarına kadar *Kulzüm* şehri ve *Süveyş* limanlarını kullanmak suretiyle genellikle Sina Çölü'nü aşarak kutsal topraklara varmak şeklindeydi. Ancak bu rota, 1060'lı yıllardan tekrar kullanılmaya başlanacağı 1268 yılına kadar önemini yitirmeye başladı.⁸ Bunun en önemli ve aslı sebebi, Fâtımî Devleti'nin askerî ve siyasî olarak zayıflamaya başlamasıydı. Halife el-Müstansır Billah (1036-1094) devrinde gücünün doruk noktasına çıkan Fâtımî Devleti, Mısır, Güney Suriye, Kuzey Afrika, Sicilya ve Yemen'e hâkim olup nüfuzunu Hicaz bölgesine kadar genişletmişti. Ancak bu geniş sınırlara sahip olan devlet yine Halife el-Müstansır Billah devrinde

⁴ Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 132.

⁵ Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifeti'd-Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Mustafâ Ziyâde (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1956), 3(2): 747.

⁶ Mahmil, hevdec, şukduf ve mihfe gibi çeşitleri de olan ve içinde oturulmak üzere yapılmış olan ve özellikle soylu kadınların bilhassa hac yolculuğu esnasında kullandıkları, devenin üzerine yerleştirilmiş ve dekoratif olarak tezyin edilmiş tahterevan anlamına gelen bir kelimedir. Memlûk sultanı Baybars ile birlikte, mahmil ve Kâbe örtüsü, Mısır sultanının politik kudret ve gücünü, Abbâsî Halifesi üzerinden, tüm İslâm âlemine sergilediği dinî ve siyasî semboller haline gelmişti, daha ayrıntılı bilgi için bk. J. Jomier, "Mahmel", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1991), 12: 146-147

⁷ Sa'îd Abdu'l-Fettâh 'Âşûr, *el-Muctem'al Mısri fi 'Asri Selâtini'l-Memâlik* (Kâhire: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1992), 210.

⁸ Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *el-Mevâ'izü'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Asâr*, thk. Muhammed Zeynuhum - Medîha eş-Şerkâvî (Kâhire: Mektebetü Medbûlâ, 1998), 1: 566, 567.

mevdana gelen uzun siyasî krizlerin ardından güçten düşmüştür. el-Müstansır Billah'ın halefleri Haçlılar karşısında tutunamayarak Suriye sahillerinin önemli bir kısmını yitirmiştir.⁹ Suriye'de özellikle Eyle ve Kulzüm'e yakın bulunan Haçlılar, buradaki mevcut hac rotası üzerinde doğrudan potansiyel bir tehditler. Hatta 1150-1151 senesinde Haçlılar Farmâ Limanı'nı hedef aldılar. Kenti yağmalayıp ahalisini esir olarak aldılar.¹⁰ 1153 senesinde Fâtımîler'in Suriye'de kalan son kalesi olan Askalan da düşmüş¹¹ böylece hac rotasının güvenliği tamamen tehlikeye girmişti. Bu tehlike, rotanın artık kesin ve daimi olarak değişmesine sebep oldu. Yine Halife el-Müstansır Billah döneminde kesintisiz sekiz yıl süren (1055-1062) ve tarihçilerce *eş-Şiddetü'l-'Uzmâ* (Büyük Sıkıntı) olarak adlandırılan bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Kâhire'de büyük bir kıtlık baş göstermişti. Nil Nehri'nin suyunun çekilmesi açlığın yaygınlaşmasına, sağlıksız yaşam koşulları da büyük bir veba salgınına yol açmıştı. Bu aksi durum bütün delta bölgesini ve Sina Yarımadası'nı büyük bir şiddetle vurmuş, susuzluk ve güvenlik endişesi sebebiyle hac rotası değişmiştir.¹² Hacı ve tüccarlar Mısır'ın güneyinde, genellikle Nil Nehri'ni kullanarak önce Kızıldeniz'e, buradan da gemiler vasıtasıyla 'Ayzâb limanını kullanarak istedikleri cihetlere gitmeye başlamışlardır.¹³

Fâtımîler'den sonra Mısır ve Suriye'nin hâkimiyeti Eyyûbîler'e geçmiştir. Selahaddin Eyyûbî (1171-1193) döneminde Haçlılara karşı başarılı savaşlar yapıldıysa da, bölge kâmilten Haçlı tehdidinden kurtarılamadığı için Hac rotası 'Ayzâb üzerinden geçmeye devam etmekteydi. Kulzüm Limanı'nın önemini yitirmesinin ardından Kızıldeniz'in en önemli ve güvenli limanı 'Ayzâb olmuştu. Gerek Fâtımîler gerekse de Eyyûbîler döneminde hac güzergâhının yanı sıra Doğu-Batı ticaretinde önem taşıyan bu önemli limanı karadan ve denizden korumak için ihtimam gösterilmiş, gerekli önlemler alınmıştı. Bu

⁹ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 231.

¹⁰ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2010), 214-215.

¹¹ Serkan Özer, "Haçlıların Askalan Şehrini Zaptı", *TAD* 34/58 (2015), 537.

¹² Nihal Şahin Utku, *Çöl, Gemi ve Tacir, Kızıldeniz* (İstanbul: Klasik Yayınlar, 2012), 418; Bu kriz ve etkileri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Makrîzî, *Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, İğâsetü'l-Umme bi Keşfi'l-Çumme*, thk. Kerem Hilmi Ferhât (Kahire: 'Aynu'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctima'iyye, 2007), 92-97.

¹³ Makrîzî, *el-Hitât*, 1: 567; Charles Le Quesne, "Hajj Ports of The Red Sea: A Historical and Archaeological Overview", *The Hajj: Collected Essays*, ed. Venetia Porter & Liana Saif (London, The British Museum, 2013), 77-78.

amaçla Kızıldeniz'de her iki devletin donanmaları sürekli olarak faaliyet göstermişti. Tüm bu dönem zarfında 'Ayzâb Limanı, güvenlik açısından en önemli imtihanını da Selahaddin Eyyûbî'nin saltanatı esnasında vermişti. Renaud De Chatillon isimli Fransız bir soylu, II. Haçlı Seferine katılarak doğuya gelmiş, seferin başarısızlığının ardından da ülkesine dönmeyerek Filistin'de kalmıştı. Talihinin de yardımıyla önce Antakya Prinkepsi olan Renaud'a, 16 yıllık bir Müslüman esaretinin ardından şansı bir kere daha yardım etmiş ve Mâverâ-i Ürdün Senyörlüğü unvanı ile Ölüdeniz'in güneydoğusuna kadar Kerek ve Şevbek kalelerini de içine alan bir sahayı yönetme imkânı vermişti. Bu kaleler vasıtasıyla, Mısır'dan Dımaşk'a ve Arabistan'a giden kervan yollarını kontrol etmiş, Kızıldeniz'e girme imkânı bulmuştu. Renaud yaşadığı dönemde, Ortadoğu tarihinde eşi az görülür bir tarzda eşkıyalık faaliyetlerine girişerek her türlü anlaşmaya ve teamüle aykırı davranışlar sergilemiş, bölgeyi tamamen güvensiz hale getirmişti. Kudüs Kralı 4. Baudouin ile Selahaddin arasındaki ateşkesi tanımamış, Dımaşk'tan Mekke'ye giden bir kervana saldırmıştı. Hatta bu esnada kendisine mani olunmasaydı Mekke'ye dahi saldırmayı planlıyordu. Bununla yetinmeyen Renaud, Mekke'ye giden hacıları taşıyan gemileri vurmak, hatta Mekke ve Medine'ye saldırmak için bir donanma inşasına koyuldu. O, karada prefabrik gemiler inşa ettirerek bunları parçalar halinde Kızıldeniz'e naklettirdi ve burada monte ettirip suya indirdi. Bundan sonra donanmasını iki kola ayırdı. Bir kol 'Akabe şehrini ele geçirirken diğer kol Kızıldeniz'de korsanlık faaliyetlerine başladı. Geçtikleri her yeri yağmaladılar. 'Ayzâb'ı ateşe verdiler. Burada Aden ve Hindistan'dan gelen mallarla yüklü gemileri ele geçirdiler. Nil vadisinden çöl yoluyla gelen bir kervanı yağmaladılar. Daha sonra karşı kıyıya geçerek Medine limanları el-Havrâ' ve Yenbu'daki gemileri yaktıktan sonra Mekke limanı er-Ragıb'a kadar ilerlediler ve Cidde'ye giden bir hacı gemisini batırdılar. Söylentiye göre Renaud'un maksadı Mekke'yi basıp Hz. Peygamber'in naaşını götürmek idi. Renaud, Selahaddin'in kardeşi, Mısır Valisi Melik el-Adil'in, Hüsameddin Lü'lü kumandasında gönderdiği donanmaya yenilerek durdurulabildi. el-Havra' civarında tüm gemileri yakıldı, adamları esir alınarak başları vuruldu (1183). Selahaddin, Renaud'un bu alçaklığını affetmeyeceğine ve onu kendi elleri ile öldüreceğine dair yemin etmişti. Renaud'un Müslüman kervanlarına saldırıları bu yenilgiden sonra da devam etti. Selahaddin'in Hittin savaşında yendiği ve esir aldığı Kudüs Krallığının askeri birlikleri arasında Renaud'da vardı. Renaud, tıpkı edilen yemin üzere,

Selahaddin tarafından öldürüldü ve Kızıldeniz limanları büyük bir tehditten kurtuldular.¹⁴

1250 yılında son Eyyûbî Sultânı Turanşah'ı (1250) öldürerek tesis olunan ve ilk hükümdarı Şecerü'd-Dürr (1250) olan Memlûkler de kendisinden önce Mısır'a hâkim olan diğer devletler gibi hem hac hem de en önemli ticaret rotası olan Kızıldeniz yoluna diğer bir deyişle de 'Ayzâb şehrine büyük önem verdiler. Zira bu yol, Uzak Doğu'nun her türlü kıymetli emtiasının önce başkent Kâhire ve buradan da İskenderiye Limanı vasıtasıyla Avrupa'ya nakledildiği, bu sayede de devletin hatırı sayılır miktarda gümrük vergisi elde ettiği rotanın en önemli kısmıydı. Ancak bu rotanın hac yolu olarak kullanılmasının kendisine has sıkıntıları da vardı. Daha sonraki bölümlerde tafsilatlı olarak görüleceği üzere, 'Ayzâb rotası yaklaşık 200 yıldan beri kullanılmasına rağmen, hac yükünü kaldırabilecek kadar konforlu değildi. Yolun bir bölümü Nil Nehri üzerinde gerçekleştirilmekte ve daha sonra da su bulmanın oldukça zor olduğu 'Ayzâb çölü geçilmekteydi. Her iki kısmın da kendisine has zorlukları olmasına rağmen (nehir üzerinde seyreden yüzlerce tekne, konaklama imkânları vs.) çöl kısmı oldukça zorluydu. Üstelik 'Ayzâb'dan Cidde'ye geçmek ise hem en zor hem en tehlikeli hem de en masraflı kısım. Öyle ki, İbn Cübeyr, 'Ayzâb limanında gemicilerin hacılara olan muamelesini gördükten sonra başka yolların kullanılmasını önermişti.

Memlûklerin 6. sultanı olan, 'Ayn-ı Câlud savaşı (1260) kahramanı ez-Zâhir Baybars, artık Haçlılar'ın bölgede saldırıdan ziyade, içlerine hapis olundukları kalelerde kendi küçük bölgelerini korumaya çalışan unsurlar olduklarını görmüş olacak ki, hac rotasını eskiden olduğu gibi tekrar Mısır'ın kuzeyine nakletmeyi uygun görmüştür. O ve halefleri takip ettikleri siyasî ve askerî strateji neticesinde Haçlı Seferleri esnasında ve sonrasında Haçlılar tarafından ele geçirilen kale ve bölgeleri fethederek buralarda bulunan haçlı bakiyelerine son vermiştir. ez-Zâhir Baybars'ın 1268 senesinde ifâ ettiği ve Kabe örtüsünü de beraberinde götürdüğü hac ziyareti, Kuzey Afrikalı, Endülüslü ve Mısırlı hacılar için bir dönüm noktası olmuş, Baybars rota olarak Kuzey Mısır yolunu kullanmış ve bu yolun yaklaşık 200 sene sonra tekrarı kullanıma açıldığını

---

¹⁴ Renaud De Chatillon ve faaliyetleri üzerine daha geniş bilgi için bk. Ebru Altan, "Renaud De Chatillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", *Tarih Dergisi* 55 (2012), 1-30.

göstermiştir.¹⁵ Baybars bu ziyareti esnasında Mekke şerîfi tarafından hacılardan alınan vergileri de kaldırmıştır.¹⁶

Kuzey Mısır rotasının yani Sina Çölü üzerinden geçen rotanın kullanıma açılıp resmî rota olarak kullanılmaya başlanmasına rağmen, eskisi kadar olmasa da Nil Nehri vasıtasıyla Kûs-'Ayzâb ve Kızıldeniz üzerinden Mekke'ye ulaşan hac rotası da eş zamanlı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Çalışmanın ilk kısmında Sina Çölü üzerinden Mekke'ye ulaşan rota ve menziller ile bunların hususiyetleri tarif edilecek, ikinci kısımda ise Nil Nehri üzerinden takip edilen rota ve menziller ve bu menzillerin tarifleri verilecektir.

Kaynaklara Göre Hac Rotası

Kuran ve sünnetteki seyahat ile ilgili teşviklerin yanında, İslâm dünyasının geniş bir coğrafyaya yayılması, İslâm ülkelerini ve bunları birbirine bağlayan yolları tanıma ihtiyacını doğurdu. Siyasî, idarî, askerî ve ticarî sebeplerle birlikte ilim tahsili ve hac görevini yerine getirme arzusunun doğurduğu bu ihtiyaç erken zamanlardan itibaren bir coğrafya yazarlığı ve seyahatnâme literatürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır. İslâm âleminin en büyük ve kudretli devletlerinin kurulduğu coğrafyalardan birisi olması hasebiyle coğrafya yazarları ve seyyahlar, Mısır'ın şehirleri ile ilgili mufassal bilgiler vermişlerdir. Hac vazifesini ifa eden seyyahlar, Mekke ve Medine'ye gidiş dönüş yolu üzerinde güvenli bir merkez olması sebebiyle muhakkak Mısır'a uğramışlar ve bu nedenle hem Mısır hem de Hicaz bölgesiyle alakalı mühim bilgiler vermişlerdir. Esasen hemen bütün seyahatlerde hac temel ve ortak âmil olarak görülmektedir. Özellikle Batı İslâm dünyasından Doğu'ya yapılan yolculukların en önemli sebebini hac ve ilim tahsili teşkil etmiştir. Klasik dönem hac seyahatnâmeleri, bazen yıllarca süren hac yolculukları boyunca, başta Mekke ve Medine olmak üzere gezilip görülen yerlerle ilgili coğrafi ve tarihî malumatın yanı sıra içtimaî, iktisadî ve kültürel hayata dair intibaları ihtiva etmektedir. Bu

¹⁵ İbn 'Abdî'z-Zâhir, Muhyiddin, *er-Ravdu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Melik ez-Zâhir*, thk. 'Abdu'l-'Azîz el-Huveytir (Riyad: Dâru's-Sâdiri't-Tebâ'a ve'n-Neşr, 1976), 354; Baybars el-Mansûrî, Rûknüddîn Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr el-Hitâi, *Kitabu't-Tuhfeti'l-Mulûkiyye fî Deleti't-Türkiyye*, thk. 'Abdu'l-Hamîd Sâlih Hamdân (Kâhire: ed-Dâru'l-Misriyyeti'l-Lübânîyye, 1987), 66; Makrîzî, *Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, ez-Zehbu'l-Mesbûk fî Zikri Men Hacce mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk*, thk. Cemâlû'd-Dîn eş-Şeyyâl (Bûr Sa'îd: Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2000), 120; Makrîzî, *Hıtat*, 1: 567; Abdullah 'Ankawi, "The Pilgrimage to Mecca in Mamluk Times", *Arabian Studies* 1 (1974), 146.

¹⁶ Makrîzî, *ez-Zehab*, 118-119; İbn Tagrıberdi, Ebû'l-Mehâsin Cemâlû'd-dîn Yûsuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Kemâlû'd-Dîn 'İzzü'd-Dîn (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 9: 51.

seyahatnâmeler, İslâm dünyasının değişik yörelerinden gelen hacıların örf ve âdetlerini, bu arada bilgi mübâdelelerini yansıtmaları, çeşitli tarihlerde haccın eda edilişi sırasında görülen uygulamalar ve özellikle Kâbe, Mescid-i Harâm ve çevredeki diğer ziyaretgâhlarda tarih boyunca meydana gelen değişiklikler hakkında verdikleri bilgi bakımından büyük önem taşımaktadır.¹⁷ Umumiyetle İslâm coğrafyacıları ve seyyahlarının eserlerini referans alarak şekillendirilen menzil noktaları detaylı olarak tarif edilmeden önce, dönemin mühim olarak addedilebilecek kaynaklarına göre menzil noktalarını bir bütün halinde görmek faydalı olacaktır.

'Abderî'ye (ö. 1300) göre hac rotası şöyledir: el-Birke (Hac) - es-Süveys - Bi'ru'l-Meb'ûk - Bi'ru'n-Nahl - 'Akabetü'l-Eyle - Muğâyiru Ş'aib - 'Uyûnu'l-Kasab - Kefâfe (Vadiyü'l-Süllemî) - el-Vech - İkrâ - el-Hevrâ' - el-Muğayyire - Yenbu'un-Nahl - ed-Dehnâ' - Bedir. Buradan sonra Mekke yoluna bağlanılırdı.¹⁸

el-Ömerî (ö. 1349) ise mezkûr rotayı şöyle tarif eder: Kâhire'den Birke'ye bir merhale, el-Birke'den es-Süveys'e 5 merhale, es-Süveys'ten en-Nahl'e 5 merhale, en-Nahl'den Eyle'ye 5 merhale, Eyle'den Eyletü'l-'Akabe'ye 1 merhale, Eyletü'l-'Akabe'den Kulzüm Denizi'ne inilir, buradan Hıkl'a bir merhale, Hıkl'dan Bi'ru Medyen'e 4 merhale, Medyen'den 'Uyûnu'l-Kasab'a 2 merhale, buradan el-Muveylehe olarak bilinen en-Nebk'e 3 merhale, el-Muveylehe'den el-Eznem'e 4 merhale, el-Eznem'den el-Vech'e 5 merhale, el-Vech'ten ed-Dayyika olarak bilinen Ekrâ'ya 2 merhale, buradan el-Hevrâ'ya 4 merhale, el-Hevrâ'dan en-Nebt'e 2 merhale, en-Nebt'ten Yenbu'a 5 merhale, Yenbu'dan ed-Dehnâ'ya 1 merhale, ed-Dehnâ'dan Bedir'e 3 merhale, Bedir'den Rabiğ'e 5 merhale, er-Rabiğ'den Huleys'e 3 merhale, Huleys'ten Batnu Merr'e 3 merhale ve buradan da Mekke'ye 1 merhale.¹⁹

Kalkaşendî (ö. 1418) ise güzergâhu şu şekilde vermektedir: Kâhire - Birketü'l-Hac (el-Birke) - el-Büveyb - et-Tuleyhât, - el-Münferih, - Merâk'u Mûsâ - el-'Acrûd - el-Munserif - Vâdiyu'l-Kibâb - Tîhi Benî İsrâîl - el-'Unuk - Nihil -

¹⁷ Ahmet Özel, "Hac (Seyahatnâmeler), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 14: 413-414.

¹⁸ 'Abderî, Ebû Abdullah, *Rihletü'l-'Abderî*, thk. 'Alî İbrahim Kurdî (Dimaşk, Dâru's-Sa'dü'd-Dîn, 2005).

¹⁹ 'Ömerî, Şehâbü'd-Dîn Ahmed b. Yahyâ, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî & Mehdî en-Necm (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 2: 339-343.

Cesedü'l-Hayy - B'iru Baydara - Temuddu'l-Hisâ - Zahru'l-'Akabe - Sathu'l-'Akabe - Hefn - 'Uşşi'l-Ğurâb- Aheru's-Şerefe - Meğâretu Şu'ayb - Vâdiyu'l-'Affân - Zatu'r-Rahîm - 'Uyûnu'l-Kasab - el-Muveylehe - Muderrec - Selmâ - Atîlât - el-Eznem - R'esu Vâdiyi 'Anter - el-Vech - el-Mehâtib - Ekrâ - R'esu'l-Kâ'i's-Sağîr - Kabru'l-Karevî - Kelhâ - Aheru'l-Kâ'i's-Sağîr - el-Hevrâ - el-'Ukayk - Meğâreti Nebt - Vâdiyü'n-Nûr - Kabru Ahmed el-A'reci'd-Delîl - Aheru Vâdiyi'n-Nûr - R'esu's-Seb'i V'arât - Dâru'l-Bakar - Vâdiyu'l-Yenbu' - el-Muhâsib - R'esu Vâdiyi Bedr - R'esu Kâ'i'l-Bezve - Vasati Kâ'i'l-Bezve - Râbiğ - el-Cuhfe - el-Kudeyd - 'Akabatu's-Sevik - Huleys - 'Uşfân - Muderrecu 'Alî - Batnu Merr ve buradan da Mekke'ye gidilirdi.²⁰

Süyûtî'nin (ö. 1505) tarifine göre Mısırlı hacıların rotası şöyle idi: Kâhire'den Birketü'l-Hac'a 1 merhale²¹, Birke'den Süveys'e 5 merhale, Süveys'ten Nahl'e 5 merhale, Süveys'ten Eyle'ye 5 merhale, Eyle'den Kulzüm Denizi sahilinde buluna Hucz mevkisine, Hucz'dan Hıfî'a (Hıkl) 1 merhale, Hıfî'dan Medyen'e 4 merhale, Medyen'den 'Uyûnu'l-Kasab'a 2 merhale, 'Uyûn'dan el-Muveylehe'ye 3 merhale, el-Muveylehe'den el-Ezlem'e 4 merhale, el-Ezlem'den el-Vech'e 5 merhale, el-Vech'ten el-Ekrâ'ya 2 merhale, Kulzüm Denizi kıyısında bulunan el-Hevrâ'ya 4 merhale, el-Hevrâ'dan Nebet'e (Nebt) 2 merhale, Nebet'ten Yenbu' şehrine 5 merhale, Yenbu'dan ed-Dehnâ' köyüne 1 merhale, ed-Dehnâ'dan Bedir'e 3 merhale, Bedir'den Râbiğ'e 5 merhale, Râbiğ'den Huleys'e 3 merhale, Huleys'ten Batnu Merr'e 3 merhale, Batnu Merr'den Mekke'ye 1 merhale.²²

Kaynakların bildirdiği güzergâhlara dikkat edildiğinde, bazı menzil noktalarının farklı olduğu görülecektir. Bu durum kafilenin indiği menzillerin bazılarının zamanla isimlerinin değişmesi yahut hemen yakınında farklı bir isimle anılan bir yerleşim biriminin tercih edilmesi, su kaynaklarına ve imkânlarına göre yahut dönemin siyasî, iktisadî ve içtimaî koşullarına göre farklı menzillerin kullanılması ya da o senenin hac emîrinin kendi uhdesinde olan rotayı belirlerken değişiklik yapmasından kaynaklanmaktadır. Ancak ufak tefek sapmalar haricinde hac kabilelerinin izledikleri ana güzergâh değişmemektedir.

²⁰ Kalkaşendî, Ebû'l-Âbbâs Ahmed b. 'Ali, *Subhu'l-'Aşâ fi Smâ'ati'l-İnşâ* (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1922), 14: 385-387.

²¹ 1 merhale yaklaşık 45.5 km. ye karşılık gelir ve bir günde kat edilebilecek mesafeyi tarif eder.

²² Süyûtî, Celâlü'd-Dîn 'Abdu'r-Rahman, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1968), 2: 310-311.

Memlûkler dönemine dair Mısır eksenli hac rotasının menzillerini bir bütün olarak veren kaynakların hiçbirisi Cezîrî'nin ed-Dürerü'l-Ferâid Munazzama fî Ahbâri'l-Hac ve Tarîhi Mekketi'l-Mu'azzama adlı eseri kadar mufassal bilgi vermemektedir. 1506 senesinde Mısır'da doğan ve 1568 senesinden sonra vefat ettiği düşünülen müellif oldukça nüfuzlu bir aileye sahipti. Babası Muhammed b. Abdulkâdir devrinin önde gelen tabiplerinden biri olup Kâhire'de Bimâristânü'l-Mansûrî'de ve emîr-i haccın maiyetinde görev yapmıştır. Cezîrî gençliğinde bir taraftan ilim tahsil ederken diğer taraftan da ticaretle uğraşmaktaydı. Döneminin meşhur hocalarından tıp, hadis, sarf, nahiv ve mantık dersleri almıştır. O sırada Mısır beylerbeyi ve emîr-i hac olan Hadım Süleyman Paşa (ö. 1547), Cezîrî'yi hizada ve seferde kâtip olarak görevlendirdi. Cezîrî eserini bu görevi esnasında kaleme almıştır. ed-Dürerü'l-Ferâid 16. yüzyılın son çeyreğine kadar hac konusunda yazılan kitapların en önemlilerinden birisidir. Eser, Hulefâ-yi Râşidîn (632-661) devrinden 1564-1565 yılına kadar hac emîrliği, hac kervanları, hac yolları, menziller ve menzillerde yaşayanlarla ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. Müellif ayrıca hem babasından işittiklerini hem de gördüklerini kaleme almıştır. Bütün bu sebepler göz önüne alınarak bu çalışma esnasında Cezîrî'nin rotası temel alınmıştır.²³

Kuzey Mısır / Sina Çölü Rotası

'Attâr'a (ö. 1476) göre Kâhire'den Mekke'ye kadar olan yol hiç durmadan gidildiği vakit 454 saat, 58 menzilden ibarettir.²⁴ Cezîrî'ye göre ise bu mesafe 424 saat ve 54 menzildir.²⁵ Ancak her iki kaynağın da verdiği süre, kafilenin net olarak yolda geçirdiği zaman olup, namaz, yemek, istirahat vb. sebepler dolayısıyla kafilenin durduğu zamanlar da hesaplandığı vakit yolculuk 45-50 güne balığ olmaktaydı.²⁶ Örneğin Sultan en-Nâsır Muhammed Muhammed b. Kalavun'un (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) 1319 tarihinde gerçekleştirdiği ikinci hac yolculuğu 43 gün²⁷, 1332 tarihinde gerçekleştirdiği yolculuk ise 54²⁸

²³ Cevat İzgi, "Cezîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 512.

²⁴ 'Attâr, Muhibbû'd-Dîn Muhammed b. Muhammed, *Menâzilu'l-Hacci's-Şerif* (Univerity of King Sa'ud Kütüphanesi), nr. 5602, 2.

²⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 89.

²⁶ Ankawi, "The Pilgrimage to Mecca in Mamluk Times", 148

²⁷ Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvahhâb Şihâbüddîn, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. Mufid Kameyuha (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 32: 236.

²⁸ İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâ'iu'z-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr*, thk. Muhammed Mustafâ (Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-'Ammeti'l-Kutub, 1984), I(1): 466.

gün sürmüştü. Cezîrî ve 'Attâr rotalarını, her biri farklı hususiyetleri olan 4 ana bölüme, bir bütünün 1/4'lük kısımlarına yani çeyreklerine ayırmıştır. Buna göre;

Birinci Çeyrek: Kâhire yakınlarındaki Birketü'l-Hac'dan 'Akabe'ye kadar uzanan kısımdır. Cezîrî'ye göre bu kısımda 16 menzil olup 112 saat 45 dakikada alınır.²⁹ 'Attâr'a göre ise 15 menzil olup 121 saatte alınır.³⁰

İkinci Çeyrek: Akabe'den Ezlem'e kadar uzanan kısımdır. Cezîrî'ye göre bu kısım 11 menzil olup 95 saat 45 dakikada alınır.³¹ 'Attâr'a göre ise 13 yahut 14 menzil olup kat etmesi 98 saat sürerdi.³²

Üçüncü Çeyrek: el-Ezlem'den Yenbu'a kadar uzanan kısımdır. Cezîrî bu kısımda bulunan 14 menzilin 115 saatte alındığını kaydederken³³ 'Attâr bu kısmı 16 menzile ayırmış ve 130 saatte alındığını belirtmiştir.³⁴

Dördüncü Çeyrek: Bu son menzil Yenbu'dan Mekke'ye kadar uzanan kısımdır. Cezîrî'ye göre bu kısımda bulunan 13 Menzil 102 saatte alınır.³⁵ 'Attâr'a göre ise bu kısım 14 menzil olup 104 saatte alınır.³⁶

Hac Güzergâhının Birinci Çeyreği ve Menzilleri

Yeşilliğin, ağacın ve suyun oldukça az bulunduğu bir kısımdır. Öyle ki, bu kısımda hacıların yemeklerini pişirmek için Kâhire'den odun çekilirdi. Geçmesi 8 gün sürerdi.³⁷

Birketü'l-Hac (Birketü'l-Cubb), Kâhire'nin kuzeyinde olup Kâhire'den yola çıkan hacıların ilk konağıdır. Kâhire'den olan uzaklığı yaklaşık bir merhale³⁸ veyahut 10³⁹ / 12 mil⁴⁰ kadardır. Kafile Kâhire'den buraya beş saatte ulaşırdı. Eskiden Ridâniye'ye gidilip burada bir gün ve bir gece kalınmaktaydı. Ancak daha sonra bu uygulama terk edilerek doğrudan Birketü'l-Hac'a gidilmeye

²⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 93.

³⁰ 'Attâr, *Menâzil*, 2.

³¹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 93.

³² 'Attâr, *Menâzil*, 25

³³ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 93

³⁴ 'Attâr, *Menâzil*, 8.

³⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 93.

³⁶ 'Attâr, *Menâzil*, 11.

³⁷ 'Abderî, *Rihle*, 330; 'Attâr, *Menâzil*, 2; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 94.

³⁸ Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, 2: 310; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

³⁹ 'Abderî, *Rihle*, 330.

⁴⁰ Yaklaşık 1680 metre.

başlanmıştır.⁴¹ Önceden Cubbu'l-'Amîre⁴² olarak adlandırılan bu yer sonraları Ardü'l-Cubb olarak bilinmişti. Daha sonra ise Birketü'l-Hac olarak anılmıştır.⁴³ Bu isimle anılmasının sebebi ise hacca giderken ve dönerken kafilerin Kâhire'den sonra ve önce konakladıkları ilk ve son yer olması idi. Burada hacca uğurlanan kafilenin törenleri düzenlenirdi.⁴⁴ Hac kafilesi bu ilk konakta yaklaşık 3-4 yahut⁴⁵ 5 gün kalır ve bu esnada kafilenin hazırlığı tamamlanırdı.⁴⁶ Birketü'l-Hac, Mısırlı hacıların ve hac farizasını Mısır üzerinden yapacak olan diğer hacıların⁴⁷ buluşma noktasıydı. Bu sebeple hacıların eksiklerini tamamlaması için her türlü levazımatın bulunduğu büyük bir pazar bulunurdu.⁴⁸ İçimi gayet güzel bir suyu olan Birke'de,⁴⁹ hacıların su ihtiyacını karşılamak için Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421) ve Eşref Barsbay (1422-1438) zamanında Nâzıru'l-Ceyş 'Abdu'l-Bâsit b. Halîl ed-Dımaşkı'nin 1424 yılında yaptırdığı büyük bir havuz ve bahçe de bulunmaktaydı.⁵⁰ Bu havuz daha sonra Davud Paşa⁵¹ tarafından yenilenmiş, etrafına hacıların dinlenmesi için 195'ten fazla küçük havuz ve namaz için bir mihrap yaptırılmıştı.⁵² Ayrıca Şeyh İbrahim b. Ali el-Metbûlî es-Sûfî'nin yaptırdığı büyük bir bahçe, havuz ve sebil⁵³ ve Birke yolunda 'aşravât⁵⁴

⁴¹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 94.

⁴² Daha önceleri kuyunun sahibi olan 'Amîre b. Temîm b. Cuz' et-Tecîbî'ye nisbetle bu isimle anılmıştır, Yakut el-Hamavî, Ebû 'Abdillâh Şihâbiddîn Yakut b. 'Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 2: 100.

⁴³ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386.

⁴⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 2: 753-754; Eyüp Sabrî Paşa, Mir'âtü'l-Cezîretü'l-'Arab, thk. Ahmed Fu'ad Mütevellî & es-Safsâfi Ahmed el-Mursî (Kahire: Dâru'l-Âfaki'l-'Arabiyye, 1999), 182.

⁴⁵ Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, 2: 310.

⁴⁶ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340; 'Attâr, *Menâzil*, 2.

⁴⁷ Kuzey Afrika ve Endülüslü hacılar.

⁴⁸ 'Abderî, *Rihle*, 330; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 95-96; 'Attâr, *Menâzil*, 2.

⁴⁹ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

⁵⁰ Abdalbâsit el-Malatî, Zeynü'd-Dîn 'Abdu'l-Bâsit b. Halîl b. Şâhin el-Malatî, *Neylu'l-Emel fi Zeyli'd-Düvel*, thk. 'Ömer 'Abdu's-Selâm Tedmûrî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2002), 4: 183; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4(2): 696; İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 2: 101; 'Attâr, *Menâzil*, 2.

⁵¹ 1538-1549 yılları arasında aralıksız 11 sene Mısır Valiliği yapan, hac yolunda pek çok iyileştirme gerçekleştiren Osmanlı devlet adamı, Ahmed er-Reşîdî, *Hüsnu's-Safâ ve'l-İbtihâc bi-Zikri Men Vuliyey İmâreti'l-Hâcc*, thk. Leylâ 'Abdüllâtîf Ahmed (Kâhire: Mektebetü'l-Hânci bi-Mısır, 1980), 138.

⁵² Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 95.

⁵³ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 3: 88.

⁵⁴ Ümerâ 'aşere/'aşerât/'aşrevât: Hizmetleri altında on memlûk bulunan emirlerin rütbesidir. Sayıları dönem dönem değişmişti. Kalkaşendî bunların sayısının ümerâ et-tablhâneye müsâvi olduğunu belirtir, *Subh el-'Aşâ*, 14: 15; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2007), 148; David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 78-79.

emirlerinden 'Alan el-Aşkar tarafından yaptırılmış bir sebil ve havuz da bulunmaktaydı.⁵⁵

Dağlar arasında sıkışmış küçük bir yer olan *el-Büveyb* kafilenin ikinci uğrağıdır.⁵⁶ Birketü'l-Hac ile arasında yaklaşık 1⁵⁷ merhale yahut 9 saat⁵⁸ mesafe vardır. Birke'den güneşin doğuşu ile yola çıkan kervan öğle saatlerinde buraya ulaşırdı.⁵⁹

el-Büveyb'den sonra Mısır'ın Hicaz yolu üzerindeki köylerinden birisi olan *Daru'l-Hamrâ / Tuleyhât* gelirdi.⁶⁰ Burada sadece kör bir kuyu ve de viran halde bir su havuzu vardı. İçecek su bulunmadığından hacılar burada sıkıntı çekerlerdi.⁶¹

'*Acrûd*, Süveys ve Kâhire arasındaki en eski ve önemli konak noktalarından birisidir. Kâhire'nin yaklaşık 122 km doğusuna, Süveys'in ise 20 km kuzeybatısına düşmektedir.⁶² 'Acrûd'da 4 tane havuz ve bir de derinliği 70 metreye uzanan bir kuyu vardı. Bunlar Sultan en-Nâsır Hasan b. Muhammed b. Kalavun (1347-1351, 1354-1361) zamanından yapılmış olup daha sonra yenilenmişti. Bilahare başka kuyular da ilave edilmişti. Ancak bu kuyuların suları oldukça tuzluydu. 1425 yılında Sultan ez-Zâhir Baybars zamanında da bakım ve onarımları yapılmıştı.⁶³ Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde hacıların ve tüccarların mallarını ve eşyalarını hac dönüşüne kadar muhafaza edip saklamak maksadıyla Seyfeddin el-Melik Çevgândâr tarafından yaptırılan bir han (kale) da bulunmaktaydı.⁶⁴ 1510 yılında Sultan Gavri (1501-1516), Mukaddem Elf⁶⁵ Hayır Bey el-Mimar vasıtasıyla burada muhtemelen

⁵⁵ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 3: 182.

⁵⁶ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 512; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîretü'l-'Arab*, 182.

⁵⁷ Makdîsî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fi M'arifeti'l-Ekâlîm*, thk. Şakir La'ibî (Beyrut: Dârü's-Süveydî, 2003), 1: 208.

⁵⁸ 'Attâr, *Menâzil*, 2.

⁵⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2, 100-101.

⁶⁰ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 301.

⁶¹ 'Attâr, *Menâzil*, 2-3; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 101.

⁶² Sami Saleh 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route in the Mamluk and Ottoman Periods", *The Hajj: Collected Essays*, ed. Venetia Porter & Liana Saif (London, The British Museum, 2013), 54.

⁶³ 'Attâr, *Menâzil*, 3; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 102.

⁶⁴ 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route", 54.

⁶⁵ Emîr Mie Mukaddem Elf: Memlûk Devleti'nde erbâb-ı suyûfun en yüksek rütbeli emîrleri idi. Emirlerinde yüz memlûk bulunup savaş zamanı ecnâdu'l-halkadan bin kişiye komuta ederlerdi.

eskisinin yeterli gelmemesi üzerine yeni bir han daha yaptırmıştı.⁶⁶ 1390 senesinde hacı adaylarını bu mevkide susuzluk vurmuş, bir kırba su 100 dirheme satılır olmuştu. Hacı adaylarından bir kısmı geriye dönmüş, bir kısmı da susuzluktan vefat etmişti. Bunun tek sebebi ise Emîr-i Hac 'Abdu'r-Rahîm b. Akboğa eş-Şems'in idârî zafiyetinden kaynaklıydı.⁶⁷ Her sene hac mevsimi esnasında burada büyük pazarlar kurulurdu ve Süveyş ve Bülbey's'ten tacirler gelirlerdi.⁶⁸

Süveyş'in Birketü'l-Hac'dan uzaklığı yaklaşık 5 merhale⁶⁹ yahut 3 gündür. Geniş ve suyu bol bir kuyusu vardır. Kızıldeniz kavşağında bulunmaktadır. Hac kafileleri Süveyş'in arkasından dolanır ve onu sağında bırakarak yoluna devam ederdi.⁷⁰ Süveyş konumu itibarıyla Kâhire'ye en yakın Kızıldeniz limanıdır.⁷¹ Buraya uğrayan kafileler vardıkları günü burada geçirir, ertesi gün yola koyulurlardı.⁷² Sultan ez-Zâhir Baybars 1260 senesinde burada küçük bir kale yaptırmıştı.⁷³ Sultan Hüsameddin Laçin (1296-1299) döneminde de burada 4 çeşme, 2 kuyu ve bir havuz yaptırılmıştı.⁷⁴ Kansu Gavri 1514 senesinde Süveyş'e gelip burada 3 gün kaldığında bir han yaptırmış, kuyular kazdırıp dükkânlar inşa ettirmişti.⁷⁵ Süveyş'in suyu da oldukça tuzlu olup neredeyse içilemeyecek gibiydi.⁷⁶

el-'Acrûd'dan gündüz yola çıkan kervan hem yolun uzun ve çöl olması hem de develerin yükünün ağırlığı sebebiyle yorucu bir yolculuktan sonra *Munserife* varır ve geceyi burada, *Dâru'l-Mu'sât*'ta geçirirdi. Ancak geceler Benu 'Atiyye kabilesinin hırsızlıkları sebebiyle diken üstünde geçirdi. Kabilenin üyeleri tıpkı hac kervanındakiler gibi giyinerek aralarına karışır, develeri

---

Kalkaşendî bu emîrlerin sayısının otuz olduğunu bildirmektedir, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 14; Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, 145-146.

⁶⁶ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 14: 152; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîreti'l-'Arab*, 183; 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route", 54.

⁶⁷ Ahmed er-Reşîdî, *Hüsnu's-Safâ*, 137.

⁶⁸ 'Attâr, *Menâzil*, 3; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 102.

⁶⁹ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

⁷⁰ 'Abderî, *Rihle*, 335.

⁷¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 3: 469.

⁷² 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

⁷³ İbn Tagnberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 7: 170; 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route", 55.

⁷⁴ 'Attâr, *Menâzil*, 3.

⁷⁵ 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route", 55.

⁷⁶ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

yükleriyle birlikte çalarlardı. Özellikle kervan yola dizilmeden önce bu işi yaparlardı.⁷⁷ Kervan 'Acrûd'dan sonra kumul tepelerinin arasında inişli çıkışlı oldukça zorlu bir vadi olan *Vâdiyü'l-Kubâb*'ı geçirdi.⁷⁸ Bu vadiyle birlikte kumluk alan sona ererdi. Buradan sonra *Suğratü'l-Hâmid* mıntıkası geçilirdi. Suğratü'l-Hâmid Mekke'den dönüşte Vâdiyü'l-Kubâb'ın girişi olarak kabul edilirdi. 1388 yılının hac dönüşünde hacılar burada bir sele yakalanmış ve 170 hacı boğularak can vermişti.⁷⁹ Dağların arasında dar geçitli, inişli çıkışlı bir araziye sahipti. Tatlı suyu olan bir kuyusu ve havuzu vardı.⁸⁰ 1531 senesinde Benu 'Atiyye kabilesinin hırsızları kafilenin su kırbalarını taşıyan develeri çalmışlar ve insanlar çok zor durumda kalmışlardı. Ancak emîr-i hac ve emîrlerin yedek kırbaları mebzul olduğundan bunları kafilenin geri kalanı ile paylaşmışlar ve menzili bu şekilde tamamlayabilmişlerdi.⁸¹

R'esü't-Teyh bir sonraki menzil olup Hasan Dağı'na yakındır. *Ravdu'l-Cemel* de denilir. Zira yumuşak bir toprak yapısı vardır ve oldukça düzlüktür.⁸² R'esü't-Teyh ne bir su kaynağı ne de gölgelenecek bir yeşillığe sahip olmamasının yanı sıra yazın sıcak ve susuzluk kışın ise soğuk sebebiyle oldukça zorlu bir yola sahiptir.⁸³ 'Akabe'ye yakın şehirlerden olup ismini İsrailoğulları'nın Allah'ın emrine rağmen Kudüs için savaşmayı reddedip 40 yıl bu civarda şaşkınlık içinde dolaşmasından alır. Hz. Musa burada vefat etmiştir. Oldukça dik ve engebeli bir yola sahip olduğu için Ahmed b. Tolun (ö. 884) zamanında yol islah edilerek genişletilmişti.⁸⁴

Birke'tü'l-Hac'dan çıktıktan sonraki altıncı gün⁸⁵ Süveyş'ten yaklaşık olarak 5 merhale uzaklıktaki *Nahl*'e gelinirdi.⁸⁶ Beyaz kayaların olduğu yumuşak kumlu bir bölgedir. Bu yapısı ile tıpkı bir hurma tanesinin içine benzediğinden batnu'n-nahl/nahr (hurma içi) olarak adlandırılmıştı. Diğer taraftan bölgede ağaç yahut hurma olmaması da ilginçtir. Memlûkler Devleti'nden önce suyun

⁷⁷ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 102-103.

⁷⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386.

⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 3(2): 573.

⁸⁰ 'Attâr, *Menâzil*, 3.

⁸¹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 104-105.

⁸² 'Attâr, *Menâzil*, 3; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 105.

⁸³ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 105; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîreti'l-'Arab*, 184.

⁸⁴ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 9; Makrîzî, *el-Hitât*, 1: 596; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîreti'l-'Arab*, 184.

⁸⁵ 'Attâr, *Menâzil*, 4.

⁸⁶ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

oldukça kıt olduğu bir nokta idi.⁸⁷ Sadece suyu az bir kuyu bulunmakta olup insanlar buradan su içmek için kavga ederlerdi. Hatta bir seferinde kuyu başındaki su kavgasından 200 kişi ölmüştü.⁸⁸ Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında Nâib-i Saltanat⁸⁹ Emîr Salâr el-Çevgândâr el-Mansuri burada 4⁹⁰ tane su deposu (birke) inşa ettirmişti.⁹¹ Emîr Salâr ayrıca buradaki su deposunun korunması ve muhafazası için buranın yerli halkından ücret mukabili insanlar tutmuş, hacıların gelişleri ve gidişlerinde de suyla doldurmalarına memur etmişti.⁹² Nahl'in yanında da büyük bir pazar bulunmaktaydı.⁹³ Katya ve Gazze'den gelen tüccarlar burada meyve benzeri yiyecek maddelerini satarlardı.⁹⁴ Kafile vardığı günü burada geçirir, ertesi gün yola çıkardı.⁹⁵ Ayrıca buraya Sultan Gavri tarafından 1509 senesinde Hayır Bey el-Mimar eliyle bir han inşa ettirilmiştir.⁹⁶ 1496 senesinde hacılar Nahl'da büyük bir kuraklığa ve susuzluğa maruz kalmışlardı. Bunun üzerine emîr-i hac kafiileyi 'Uyûnu Mûsâ'ya⁹⁷ götürmüş ve kafile kurtulmuştu.⁹⁸ 'Akabe ve Nahl arası yaklaşık 3 ya da 4 gün sürmekteydi.⁹⁹

Hac kafilesi Nahl'den sonra güneydoğuya doğru yönelerek *Vadiyü'l-Feyhâ* ya ulaşırdı. Burayı geçtikten sonra da *Vadiyü'l-Karîs* yakınlarında bulunan ve kuyularında yağmurdan kalan sular olan *Ebyâru'l-'Alâ'î*'ye varırdı. Ancak kuyular derin olduğu için sularından faydalanmak mümkün olmazdı.¹⁰⁰

Hacılar buradan sonra *el-Müneydere*'ye varırlardı. *el-Müneydere*'den sonra '*Arkûbl'Arâkîbu'l-Bağle* adıyla anılan ve '*Akabe Sağire*'ye bağlı, çıkışı da inişi de

⁸⁷ 'Abderî, *Rihle*, 336; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

⁸⁸ 'Abderî, *Rihle*, 336.

⁸⁹ Sultana idarî görevlerinde yardımcı olan büyük görevliler arasında başta Nâibü's-Saltanat gelmekteydi. Bu emîr, Sultanın vekili mesabesinde olup, devlet işlerinde onun sağ kolu idi. Nâibü's-Saltanat, üst düzey devlet görevlilerinin atanmasında, ıktaların dağıtılmasında ve idarî kararların alınmasında sultana yardımcı olurdu, Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı, *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5: 592.

⁹⁰ 'Attâr' göre göre buradaki kuyuların sayısı üçtür, *Menâzil*, 4.

⁹¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 310; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 106-107; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

⁹² 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

⁹³ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 107.

⁹⁴ 'Attâr, *Menâzil*, 4.

⁹⁵ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

⁹⁶ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 4: 152; 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route", 55-56.

⁹⁷ Tûr yolu üzerinde, Suveys'ten bir merhale uzaklıkta, 'Attâr, *Menâzil*, 3.

⁹⁸ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 3: 315.

⁹⁹ 'Abderî, *Rihle*, 337.

¹⁰⁰ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 108-109; 'Attâr, *Menâzil*, 4; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîretü'l-'Arab*, 184.

kayalık, yolu oldukça dar ve zorlu olan *Nakbu'l-Bağle*'yi geçerlerdi.¹⁰¹ Bir sonraki durak *Re'sun-Nakb* denilen yerd. Bu şekilde isimlendirilmesi üçgen şeklinde bir yarımada olmasından kaynaklanmaktadır. Buradan 'Akabe'ye gitmek için kafileler bazen taşlık bazen de kumluk alanları önce çıkıp sonra da inerlerdi. Bu iniş oldukça zor ve dar olan helezon şeklinde kıvrımlı bir yoldan olur¹⁰² ve yaklaşık 7 saat sürerdi. Aşağı inilirken askerler ve okçular tepelerin üzerine sağlı sollu dizilerek güvenlik önlemleri alırlardı. en-Nâsır Muhammed b. Kalavun bu yolu ilk olarak ikinci haccı esnasında düzeltirmiş ve genişletmişti. İkinci olarak da üçüncü haccı esnasında 1332 senesinde Emîr Ayıtmuş el-Muhammedî emrindeki sayıları yüzü bulan mimarlar ve işçiler vasıtasıyla genişletip, engebeleri düzleştirip ıslah ettirmişti.¹⁰³ 1510 yılında da Sultan Gavri, Hayır Bey el-Mimar vasıtasıyla yolu tekrar genişletmiş, yeni geçitler açtırmıştı.¹⁰⁴ Bu yol üzerine çalışmalar Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiş, Davud Paşa, 1534 senesinde Nâzırü'l-Emvâl Muhammed Celebî'yi (Çelebi) beraberinde mimarlar ve teknik ressamlarla birlikte Eyle'ye göndererek en-Nakb'ın ıslahı için lazım gelenlerin keşif ve tetkikini yaptırmıştı. Hazırlanan keşif raporu önce Davud Paşa'ya arkasından da Sultan Süleyman'a gönderilmiş ve padişah fermanı ile gerekli tayinler yapıp işe konulmuştu. Dağın geçit vermeyen bölgeleri her türlü alet kullanılarak bir seneyi aşkın bir sürede genişletilmişti.¹⁰⁵

'Akabe birinci çeyreğin son durağıdır. Eskiden Eyle olarak bilindiği için 'Akabetu Eyle olarak bilinir. Önemli bir liman ve buna bağlı olarak da ticarî merkezdir. 'Akabe Körfezi'nin tam ucunda bulunan şehir oldukça büyüktür.¹⁰⁶ en-Nahl ile 'Akabe arası 3 gündür.¹⁰⁷ Süveys'ten uzaklığı 300 km, Nahl'dan 5 merhale¹⁰⁸/130 km ve kendisinden sonra gelen el-Hıkl'dan ise 26 kilometredir.¹⁰⁹ Hacılar Birketü'l-Hac'dan çıktıklarının 9. günün sabahı buraya varırlardı.¹¹⁰ 'Akabe, Mısır, Suriye ve Mağribli hacıların buluşma ve toplanma merkezi idi.

¹⁰¹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 109; 'Attâr, *Menâzil*, 4.

¹⁰² 'Attâr, *Menâzil*, 5.

¹⁰³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 2(2): 353; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 109-110, Makrîzî, *ez-Zeheb*, 132, 138.

¹⁰⁴ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 4: 151-152.

¹⁰⁵ Cezîrî, *Dürer*, 2: 110.

¹⁰⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 518.

¹⁰⁷ 'Abderî, *Rihle*, 337.

¹⁰⁸ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

¹⁰⁹ 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route" 56.

¹¹⁰ 'Attâr, *Menâzil*, 4.

Çarşı pazarının büyüklüğü sebebiyle hacılar hazırlıklarını tamamlarlardı.¹¹¹ Hac kafilesi burada 3¹¹² yahut 4-5 gün kalırdı.¹¹³ Her türlü ihtiyacın karşılanabileceği büyük bir çarşısı olup Gazze'den buraya koyun, kumaş ve çeşitli mallar gemiyle getirilirdi.¹¹⁴ İlk olarak Sultan ez-Zâhir Baybars zamanında 'Akabe'de 36 mahzeni olan bir han (kale) yaptırılmış ancak bu han zamanla harap olmuştur.¹¹⁵ Sultan Kansu Gavri de hac kafilelerinin emniyetini sağlamak maksadıyla bir kale yaptırmıştı.¹¹⁶ 1509 senesinde Hayır Bey el-Mimar, Sultan tarafından 'Akabe'ye gönderilmiş ve burada yaklaşık bir yıllık çalışmanın neticesinde zahire ambarları ve muhafızlar için fırın yaptırmış, hacıların da istifadesi için kale dışına iki kuyu açtırmıştı. Arap kuyuları olarak isimlendirilen kuyuların suyunun acı olmasına rağmen tatları gayet güzeldi. Kalede hacıların eşyalarını emanet edebilecekleri daireler de vardı. Muhafızları birer senelik olmak kaydıyla Mısır'dan gönderilir, daha sonra değiştirilirdi.¹¹⁷ 'Akabe'nin çıkışında hac yolculuğunun en tehlikeli kısmı başlardı. Bu kısma *Re'sü'l-'Akabe* adı verilirdi ve yaklaşık bir merhale uzunluğundaydı. Yolun bu kısmı oldukça engebeli ve sarp idi.¹¹⁸ İlk olarak Ahmed b. Tolun zamanında yol ıslah edilmişti.¹¹⁹ Daha sonra en-Nâsır Muhammed b. Kalavun 3. haccı esnasında Emîr Ayıtımış'ı yanında yüz taş işçisi ile birlikte buraya göndermiş, yol genişletilmiş, engebelikleri düzleştirilmişti.¹²⁰ Yine 1509 yılında Hayır Bey el-Mimar 'Akabe yolunu ıslah için faaliyetlerde bulunmuştu.¹²¹ 'Akabe aynı zamanda vergi noktalarından birisiydi. Mısır'a dönen hacıların yanlarındaki kumaşlar ve baharatlar buradaki vergi memurları tarafından teftiş edilir, kayıt altına alınarak defterlere yazılırdı. Kafile 'Acrud'a vardığında burada durdurulur ve Kâhire'nin çıkışına kadar vergilendirme işi devam ederdi. Eğer yetişmezse kafile şehre sokulmaz burada bekletilirdi. Tahsildarın insafına göre

¹¹¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 310; 'Abderî, *Rihle*, 339-340.

¹¹² 'Attâr, *Menâzil*, 5.

¹¹³ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 310.

¹¹⁴ 'Attâr, *Menâzil*, 5.

¹¹⁵ 'Attâr, *Menâzil*, 5; 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route", 56.

¹¹⁶ Mustafa L. Bilge, "Akabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 210.

¹¹⁷ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 4: 133, 144, 151-152, 163, 5: 95; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 119.

¹¹⁸ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 340.

¹¹⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 1: 519; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 111.

¹²⁰ İbn Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 9: 81-82; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3: 159-160

¹²¹ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 4: 151-152.

vergiye tabi her çeşit maldan en az onda bir vergi alınırdu.¹²² Böylece ilk çeyrek tamamlanırdı.

Hac Güzergâhının İkinci Çeyreği ve Menzilleri

Diğerlerine nispetle en kısa olan bu kısımda su bulmak ilk çeyreğe göre çok daha kolaydır. Aynı zamanda oldukça da ağaçlıklardır.¹²³

İkinci çeyrek için hac kafilesi yola düştüğünde ilk uğradığı belde *Mıntikatü'l-Hıkl* olurdu. el-Hıkl ile 'Akabe arası yaklaşık 16 mil kadardı. Buraya varmak için kabile 'Akabe'den güneye yönelir ve 'Akabe körfezinin doğu sahilini izleyerek engebeli bir araziye aşardı. el-Hıkl, kuzey ve güneyinden dağlar arasında kalmış bir yerdı. Eskiden *Minâu' Teyma* adıyla anılırdı.¹²⁴ Suyu Eyle'nin suyundan çok daha tatlıydı.¹²⁵ Kafile el-Hıkl'dan hemen sonra su takviyesi yapmak için *Hadretân'a* uğardı. Ancak *Hadretân'ın* suyu bazı seneler içenlerin zihinlerinde olumsuz bir tesire yol açar ve üç gün bu halde kalırlardı. Bunun sebebi burada yetişen bir bitkiydi.¹²⁶

Kabile el-Hıkl'dan güneye yönelerek *Zahru'l-Himâr'a* ulaşırdı. *Zahru'l-Himâr* yolu insan ve develerin tek sıra halinde yürümek zorunda olduğu oldukça meyilli, taşlık ve dar bir yoldu. Kafile buradan sonra güneye doğru yola koyulur ardından biraz doğu yönüne meylederek iki uçurum arasında kalan *Ummu'l-Cürfeyn* vadisine ulaşırdı. Daha sonra birkaç dağ geçilir ve el-Hıkl'ın güney doğusuna düşen oldukça yüksek bir bölge olan *Mıntakatu'-ş-Şeref'e* (*Şerefu Beniyy 'Atiyye*) ulaşırdı. eş-Şeref'te birkaç tane vadi bulunurdu ve tırmanması oldukça zahmetli olan engebeli bir arazi yapısına sahipti. Kışın soğuğu ve rüzgarı meşhur olan bölgenin zahmetine dair hacılar arasında şu söz söylenirdi: "*Arafat'a çıkmadan hac olmaz, eş-Şeref'e çıkmayan deveye de deve denmez.*" Öyle ki buradan geçen kafileleri durmak zorunda bırakır, devenin üzerindeki savurur atardı. Soğuk ve rüzgar sebebiyle bir gecede binden fazla devesini kaybedenler dahi vardı.¹²⁷

¹²² Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 119.

¹²³ 'Attâr, *Menâzil*, 5; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 120.

¹²⁴ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 278.

¹²⁵ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹²⁶ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 121.

¹²⁷ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 123-124.

Kafile yoluna devam eder ve bir kaç su kaynağının bulunduğu *Vâdiyü 'Afân'*a yahut *Kurr Vadisi'*ne varırdı.¹²⁸ Kafilenin bir sonraki durağı ise iki dağın arasında yine Vâdiyü 'Afân'da bulunan *Mıntakatü'l-Mezelle'*dir.¹²⁹ Vâdiyü 'Afân'da bulunan yerlerden birisi de *Medyen* şehrinde bulunan *Meğâre* yahut *Meğâyir Şu'ayb/Medyen'*di. İsmi aldığı Şu'ayb ve Medyen aynı yerlerdir. Bu şehir adını, Hz. İbrahim'in oğlu olan Medyen ve onun neslinden gelen Hz. Şu'ayb'dan almaktadır. Ayrıca Hz. Musa'nın su içtiği kuyu da burada, Kulzüm Denizine yakın bir noktadadır.¹³⁰ el-Hıkl'dan uzaklığı 4 merhale kadardır. Tebuk şehrine yaklaşık 6 merhale uzaklığındadır.¹³¹ Buranın halkı tarımla uğraşır ve çeşitli türlerde çok fazla hurma yetiştirilirdi, suyu acıdır. İsmi aldığı Meğâretü Şu'ayb gayet büyük ve geniş bir mağaradır. Kapısının genişliğinden dolayı ışık alır ve taban genişliği yaklaşık 60-70 zirâ¹³² kadardır.¹³³ Kapısının Sultan Eşref Kayıtbay (1468-1496) tarafından yenilediği mağaradaki kitabelerden anlaşılmaktadır. Ez-Zâhir Baybars da mağarada bazı onarımlarda bulunmuştur. Mağara içerisinde içimi Nil nehriyle muadil olan tatlı su vardır.¹³⁴ 1379 yılında hacılar dönüşleri esnasında bu mevkide erzak temin etmesi gereken Arapların saldırısına uğrayıp yiyeceksiz kalmış ve bu nedenle oldukça zor bir yolculuk geçirmişlerdi.¹³⁵

Yoluna devam eden Kafile, geniş, taşsız ve beyaz bir zemin üzerinde ilerleyerek önce hacılar arasında *Kabru't-Tavâşi* olarak bilinen *Ummu Ruceym'e'*¹³⁶ gelir buradan da *'Uyûnu'l-Kasab'a* varırdı.¹³⁷ *'Uyûnu'l-Kasab*, Meğâretü Şu'ayb'den 2 merhale yahut 2 gün¹³⁸ uzaklıktadır.¹³⁹ Böylelikle Mekke yolunun

¹²⁸ 'Abderî, *Rihle*, 340.

¹²⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 124.

¹³⁰ 'Attâr, *Menâzil*, 6; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 310-311; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 525; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹³¹ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 5: 77.

¹³² Zirâ': Kolun dirsekten orta parmak ucuna kadar olan kısmı, Mısır'da yaklaşık 58 cm. tekabül eder, Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 293.

¹³³ 'Attâr, *Menâzil*, 6; 'Abderî, *Rihle*, 341-342.

¹³⁴ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 125-126; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîreti'l-'Arab*, 185.

¹³⁵ İbn Hacer el-'Askalanî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *İnba'u'l-Ğumr bi Ebnai'l-Umr*, thk. Hasan Habeşî (Kâhire: el-Medlisu'l-'A'lai li-Şu'ûni'l-İslamiyye, 1969), 1: 190; Makrîzî, *es-Sülûk*, 3(1): 349-350.

¹³⁶ el-Cezîrî, *Dürer*, 2: 127.

¹³⁷ 'Attâr, *Menâzil*, 6; Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 109-110.

¹³⁸ 'Abderî, *Rihle*, 342.

¹³⁹ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

üçte biri geride kalırdı.¹⁴⁰ Eskiden hacılar buraya ulaşmak için bir boğazdan geçerken, Çerkes Memlûkler zamanında burada meskûn olan Arap kabilesi ile emîr-i hac arasında bir ihtilaf çıkmıştır. Bunun neticesinde rota değişmiş, deniz tarafından, boğazın etrafından dolanarak eskiden 'Aynûne olarak bilinen 'Uyûnu'l-Kasab'a varılmaya başlanmıştır. Hacılar burada tüccarlar tarafından Tûr'dan gemilerle getirilen şeylerle yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını temin ederlerdi.¹⁴¹ 'Uyûnu'l-Kasab, suyunun çok olması sebebiyle hızlı aktığı için abdest almaya uygundu.¹⁴² Bu sebeple hacılar bu suda hem abdest tazelerler, kendilerini ve de elbiselerini yıkarlar, serinlemiş olarak bir gece istirahat ederlerdi.¹⁴³ 'Uyûnu'l-Kasab'da Barsbay dönemine ait yıkık bir mastaba¹⁴⁴ ve kuyu da vardı.¹⁴⁵ Sultan Barsbay zamanında 1431 senesinde Kadı Zeyneddin 'Abdü'l-Bâsit tarafından burada bir kuyu açılmıştı. Kuyudan adam boyu su yükseliyordu. Kuyudan çıkan su bütün çevresini de yemyeşil yapmış, türlü ağaçlar yetişmişti. Ancak bir süre sonra bu su kesildi ve çevrede de yeşillik kalmadı. Hacılar bu kuyuya indiklerinde yeni bir kuyu kazdılar lakin çıkan su iyi değildi. Kırbanın içinde bir gece durduktan sonra bozulup koku vermeye başlıyordu. Ancak Allah'ın inayeti ile sonradan kuyudan içime uygun tatlı bir su çıktı.¹⁴⁶

Kafile 'Uyûnu'l-Kasab'tan ayrılmadan hemen önce 1400 senesinde hac dönüşü el-Muveylehe'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiş olan büyük âlim, müderris, eş-Şeyh İbrahim el-Ebnâsî eş-Şâfiî'nin kabrini ziyaret ederdi.¹⁴⁷ Yoluna devam eden kafile güneydoğu cihetine doğru yola koyulur ve Kızıldeniz sahilinde bulunan *el-Muveylehe* adıyla bilinen *en-Nebk'e* varırdı.¹⁴⁸ 'Uyûnu'l-Kasab ve el-Muveylehe arası 3 merhale mesafeydi.¹⁴⁹ Hacı adayları burada da tıpkı Tur'da olduğu gibi envai çeşit gıda maddesini temin ederlerdi. Hırsızın çok

¹⁴⁰ 'Attâr, *Menâzil*, 7.

¹⁴¹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 128, 134.

¹⁴² Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386

¹⁴³ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 133.

¹⁴⁴ Tek katlı, yüksek olmayan ve genellikle tek odadan ibaret konak.

¹⁴⁵ 'Attâr, *Menâzil*, 7.

¹⁴⁶ İbn Hacer el-'Askalanî, *İnba'u'l-Ğumr*, 3: 456; Makrîzî, *es-Sülûk*, 4(2): 859-860; İbn Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 14: 187-188.

¹⁴⁷ İbn Hacer el-'Askalanî, *İnba'u'l-Ğumr*, 2: 112; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 134-136.

¹⁴⁸ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹⁴⁹ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

olduğu bu bölgede¹⁵⁰ içme suyu ihtiyacı kuyulardan sağlanırdı.¹⁵¹ Ancak suları zorda kalınmadıkça içime uygun değildi. Zira suda bulunan tuz ve diğer mineraller, içenlerin ishal olmasına sebebiyet verirdi.¹⁵² el-Muveylehe'de iki tane kuyu bulunurdu. Suları yağmurun az olduğu dönemlerde tuzluydu. Bunlardan birisi kalenin hemen dışında olup bununla tarım arazileri sulanırdı. Diğer kuyu ise kördü. Bu kuyular, bânisi el-Emir Seyfeddin el-Çevgândâr'a kadar uzanırdı.¹⁵³ el-Muveylehe mıntikasına Osmanlı zamanında ilgi devam etmiştir. 1560 yılında Ali Ağa olarak maruf Ali Paşa, Sultan Kansu Gavri'nin emirlerinden Emîr Kayt b. Abdullah ed-Dâvûdî'yi beraberinde bir grup Mısır askeri ve her türlü yapı malzemesi ve mühendisle birlikte karadan ve denizden de bir ğurabı¹⁵⁴ tahsis ederek buraya göndermişti. Ekip burada 500 zirâ' alanı olan, dört taraftan 125'er zirâ' uzunluğunda çevrilmiş, kare planlı, dört tarafında birer burcu olan bir kale yaptırmıştı. Kale aynı zamanda hacıların güvenliği için fesad çıkararlara karşı bir gözdağı amacı taşıyordu. İçerisine güvenliği sağlamak amacıyla 47 müdafî yerleştirilmiş ve hacılar için 5 tane kuyu kazılmıştı.¹⁵⁵

el-Muveylehe'den sonraki durak *Dâru's-Sultan* idi. Kafile buraya varana kadar inişli çıkışlı bir rota takip ederdi. Dar boğazlardan geçerek *et-Tıbk* vadisine ulaşır, sonrada *Kufâfe* yahut *İstirâhe Kayıtbay* olarak da adlandırılan, uzaklığı 'Uyûnu'l-Kasab'dan 2 gün kadar olan *Dâru's-Sultan*'a varırdı.¹⁵⁶ Sultan Eşref Kayıtbay hacca giderken bu noktada konaklamıştı.¹⁵⁷ Buradan yaklaşık yarım merhale uzakta *Selmâ* olarak adlandırılan ve kaynağı dağın eteklerinden olan bir su akardı. Suyunun tadı oldukça lezzetli olup dünyada böylesi zor bulunurdu.¹⁵⁸ Kafile buradan sonra yoluna sahili takip ederek devam ederdi. Ancak bu yolda ilerlemek oldukça zahmetlidir. Zira tuzlu toprak deniz suyuyla birleşerek

¹⁵⁰ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 138-139.

¹⁵¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386.

¹⁵² 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹⁵³ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 139.

¹⁵⁴ Hususi olarak asker taşımak amacıyla yapılmış hem yelken hem de kürekle hareket ettirilen bir gemi çeşididir. Geminin ön kısmı karga başına benzediği için Arapça'da karga manasına gelen ğurâb ismiyle anılmıştır, Burak Gani Erol, *Memlûk Deniz Kuvvetleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 51-52.

¹⁵⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 140; 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route", 60.

¹⁵⁶ 'Abderî, *Rihle*, 342.

¹⁵⁷ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 142; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîretü'l-'Arab*, 185-186.

¹⁵⁸ 'Abderî, *Rihle*, 342; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2:143.

insanların ve develerin yürümelerini oldukça güçleştirdiği için bata çıka yürünürdü.¹⁵⁹

Kafile *Dâru's-Sultan*'ın ardından denize paralel olarak uzanan *Kastel Vadisi*'ni geçerdii. Kastel yolu oldukça zorlu olup önce çıkılır ve sonra da inilirdi. Suriye'den gelen hacılar da bu yolun paralelini kullanırlardı. Kafile sahilden yoluna devam ederek ilerlerdi. Bazen yol o kadar daralırdı ki deniz suyundan yürümek zorunda kalınırdı. Bilahare hemen sahile bitişik olan Şeyh Merzûk el-Kufâfi'nin kabrine ulaşılır, burada bir Fatiha okunduktan sonra devam edilirdi. Hacılardan bazıları el-Kufâfi'nin kabrinde Kâhire'den beri yanlarında taşıdııkları gül suyu miski dolu şişeleri nezr olarak kırarlardı.¹⁶⁰ Geceleri kabrinde yakılan mumların ışıkları uzaktan görünürdü.¹⁶¹

Hac Güzergâhının Üçüncü Çeyreği ve Menzilleri

el-Ezlem'den Yenbu' şehrine kadar olan kısımdır. Bu kısım suyun en az, uzunluğun en fazla olduğu ve dolayısıyla coğrafyanın hacıları en fazla zorladığı kısımdır. Yolculuk buradan Yenbu'a kadar yaklaşık 8 gün sürüp hacı adayları 9. gün Yenbu' şehrine girerlerdi.¹⁶²

el-Ezlem, Kâhire ve Mekke arasındaki yolun tam yarısına denk gelir¹⁶³ ve hacılar 'Akabe'den çıktıktan itibaren yedinci gün buraya varırlardı.¹⁶⁴ el-Muveylehe'den uzaklığı 4 merhale, el-Vech'e uzaklığı 100 km.dir.¹⁶⁵ 4. Çeyreğin ilk kenti olan Yenbu' ile arası yaklaşık 14 menzildir. el-Ezlem şehri, güney ucu Kızıldeniz kıyılarına kadar ulaşan Ezlem vadisinde yer alır. Hacıların ihtiyaçlarını gidermeleri için büyük bir çarşısı vardır. Lakin kavurucu bir sıcaklığı olduğu için çarşısında çok fazla dolaşmak mümkün olmazdı.¹⁶⁶ Hacılar burada bazı eşyalarını ve dönüşte develere yedirmek üzere yanlarında getirdikleri otlarını Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında Emîr-i Kebîr Mukaddemü'l-Hac el-Melik Çevgândâr tarafından inşa ettirilen hana emanete

¹⁵⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 142.

¹⁶⁰ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 143; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîretü'l-'Arab*, 186.

¹⁶¹ 'Attâr, *Menâzil*, 7.

¹⁶² 'Attâr, *Menâzil*, 8; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 145.

¹⁶³ 'Attâr, *Menâzil*, 8; Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386.

¹⁶⁴ 'Attâr, *Menâzil*, 8.

¹⁶⁵ 'Abd al-Malik, "The Khans of the Egyptian Hajj Route", 58.

¹⁶⁶ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 148.

olarak bırakıldılar.¹⁶⁷ el-Melik Çevgândar burada ayrıca bir de kuyu açtırmıştı.¹⁶⁸ Bu han daha sonra harab olmuş ve 1511 senesinde Kansu Gavri tarafından görevlendirilen 'aşrvat emirlerinden Hoşkadem vasıtasıyla yıkılıp yeniden inşa edilmişti. Mezkûr handa, güvenliği sağlamak üzere Kâhire'den gönderilen ve yılda bir değiştirilen Memlûk askerleri görev yapardı.¹⁶⁹ Ayrıca maaş karşılığı çalışan emanetçiler ve kuyulardan su çekmekle yükümlü görevliler de vardı.¹⁷⁰ el-Ezlem şehrinin su olanakları oldukça kısıtlıydı. Üstelik olan sular da oldukça tuzluydu¹⁷¹ ve develerden gayrısı içmezdi.¹⁷² 1427 senesinde el-Ezlem'de çok büyük bir kuraklık yaşandı ve hacılar içecek su bulamadılar. Öyle ki susuzluk sebebiyle 5 bin hacı vefat etti. Bunun üzerine Sultan Barsbay buraya taş ustaları ve mühendisler göndererek suyollarını ıslah ettirdi ve suyu kurumuş kuyuları tekrar kazdırdı.¹⁷³

Kafile el-Ezlem'den çıktuktan 7 saat sonra *Mıntıkâtü'z-Zâ'im ve Kabkâb'a* gelirdi. 1430 senesi hac dönüşünde hacılar buradan el-Vech'e¹⁷⁴ giderken büyük bir susuzluğa duçar oldular. Zira el-Vech'te bulunan kuyularda çok az su olurdu.¹⁷⁵ Yaklaşık 3000 hacı susuzluktan vefat etti. Bir sonraki sene Sultan Barsbay, Emîr Şahin et-Tavîl'i Kabkâb'a kuyular kazdırmakla memur edip buraya gönderdi. Şahin, yanında işçiler, taş ustaları ve 100 deve yükü malzeme yola çıkıp Mekke ve Kâhire arasındaki içme suyu problemini halletti. Kazılan bu kuyular vasıtasıyla bölgenin su problemi kalıcı olarak halloldu ve bunun neticesinde de 1431 yılından itibaren el-Vech hac rotasından çıkartıldı.¹⁷⁶

Kafile, *Mıntıkâtü'z-Zâ'im ve Kabkâb'dan Tilbe Vadisi'*ne gelirdi. Vadinin girişinde el-Ubeyyid, el-'Ulyâ' ve el-Muğeyrâ' adları verilmiş üç kuyu bulunmaktaydı. Vadinin içinde ise eş-Şi'beyn adı verilen suyu bol ve tatlı bir kaynak vardı.¹⁷⁷

¹⁶⁷ 'Attâr, *Menâzil*, 8; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 109; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹⁶⁸ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311.

¹⁶⁹ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 4: 152; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 145.

¹⁷⁰ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹⁷¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîretü'l-'Arab*, 186.

¹⁷² Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386.

¹⁷³ Ahmed er-Reşîdî, *Hüsnü's-Safâ*, 142.

¹⁷⁴ 'Anter vadisinin başı ile el-Mehâtib arasındadır, Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386.

¹⁷⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 386.

¹⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4(2): 860; İbn Hacer el-'Askalanî, *İnba'u'l-Ğumr*; 3: 456; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 149.

¹⁷⁷ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 147-148.

Kafile yoluna devam eder ve el-Ezlem'in güneydoğusunda bulunan *İstablû Anter*'e varırdı. Buranın bir diğer adı da *Birketu 'Anter* idi. Yukarıdan denizi görmek mümkündü. el-Ezlem ve *Birketu 'Anter* arası, vadilerin geçildiği dağlık ve inişli çıkışlı bir arazi idi. Dağlar arasında kalmış, dar, engebeli ve meyilli olmasının yanında hırsızın ve yol kesenin de çok olduğu bir yerdi.¹⁷⁸ *Birketu 'Anter*'e bir berîdden¹⁷⁹ daha az bir mesafede el-Mismât adı verilen bir akarsu bulunurdu. Ayrıca çıkışında da suyu tatlı en-Nuheyre ve Ummu't-Tîn adı verilen iki pınar vardı.¹⁸⁰

Bir sonraki durak ise dar ve engebeli vadilerden geçilerek ulaşılan *el-Vech* ve *er-Rahbe* idi. Burada iki tane kuyu bulunmasına rağmen yağmur yağmadığı vakit bu kuyulardan su çıkmazdı. Hacıların su temini hususunda sorun çektiği yerlerin başında gelirdi.¹⁸¹ *el-Vech*'in suyu içime elverişli olmasına rağmen oldukça azdı.¹⁸² Geçiş en zor yerlerden birisiydi. *el-Vech* aynı zamanda güvenlik açısından da sorunlu bir bölgeydi. Bazı yıllarda burada meskûn Arap kabileleri hac kafilesine saldırıp hacıları öldürüyor, mallarını yağmalıyorlardı.¹⁸³ *el-Vech*'den *el-Vechu'l-Vâdi*'ye geçilirdi. Burada geceleri suları artan gündüzleri ise azalan suyu tatlı kuyular bulunurdu. Suları ise Nil ve Fırat'ı aratmayacak kadar fazlaydı. Hacılar bu sulardan içebilmek maksadıyla izdiham yaratırlar, aralarında tartışmalar ve itişip kakışmalar çıkardı.¹⁸⁴ Bu kuyular 1525 senesinde Osmanlı Devleti devrinde Vezîr-i Kebîr İbrahim Paşa'nın emri ile Canım el-Hamzavî tarafından onarılmıştı. Onarımı esnasında eş-Şehâb Ahmed el-Özbekî burada aylarca ikamet etmiştir. Onarım bitince İbrahim Paşa bu kuyuların ve yolların korunması işini bölgedeki Arap kabilelerine tevzi etti ve bunun için de her sene 400 dinarı bu işe vakfetti. Mezkûr meblağ her yıl emîr-i hac tarafından ulaştırılırdı.¹⁸⁵ Buranın ardından önce *Mefreşu'n-Ne'âm*'a ve ardından da *Ekrâ (ed-Dayyika)* vadisine varılırdı. Bu ikisi arası 9-10 saat civarı idi. *el-Vech* ile *Ekrâ* arası 3 gün¹⁸⁶/2 merhale idi.¹⁸⁷ Kafile *Ekrâ* 'da bir gün ve bir gece kalırdı. Son

¹⁷⁸ 'Attâr, *Menâzil*, 8-9; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 149.

¹⁷⁹ Yaklaşık 22 km.

¹⁸⁰ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 149.

¹⁸¹ İbn Hacer el-'Askalanî, *İnba'u'l-Ğumr*, 3: 456.

¹⁸² 'Abderî, *Rihle*, 343; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, 14: 386.

¹⁸³ 'Abderî, *Rihle*, 343.

¹⁸⁴ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹⁸⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 150; Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîretü'l-'Arab*, 186.

¹⁸⁶ 'Abderî, *Rihle*, 343.

¹⁸⁷ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

derece kurak olan bu yerdeki suların pek çoğu acı, tuzlu ve sağlıksız idi. Yağmur yağdığı zaman nispeten içilebilecek hale gelirdi. Ancak mecbur kalındığında içilebilirdi.¹⁸⁸ 1457 senesinde el-Vech ve Ekrâ arasında hacılar büyük bir su kıtlığına tutuldular. Öyle ki pek çok ölen oldu.¹⁸⁹ Zaten bu ikisi arası tüm hac yolculuğu boyunca suyun en kıt olduğu bölgeydi.¹⁹⁰

Yoluna devam eden kabile *el-Zurûfi Vadisi*'nin çıkışında bulunan Hanak üzerinden *B'iru'l-Karevî, el-Mehâtım ve Hizbân Vadilerini* geçerek *el-Hureyre* denilen *el-'Akabetü's-Sevdâ*'ya ulaşırdı. Burada Yenbu' ahalisi hayvanlar için yem, kabile için hurma ve balık,¹⁹¹ emirlere takdim için ise helva ve şeker getirirlerdi.¹⁹² Karşılığında da kafilenin önde gelenleri Yenbu' emîri ve ileri gelenleri için hediyeler takdim ederlerdi.

el-Hureyre'den sonra kafilenin durağı Kulzüm Denizi kıyısında, Hicaz'ın köylerinden birisi olan *el-Hevrâ'* köyüdür. *el-Hevrâ'* aynı zamanda Mısır'ın doğu sınırındır.¹⁹³ Ekrâ ile *el-Hevrâ'* arası yaklaşık 4 merhale¹⁹⁴, 3 günlük mesafedir.¹⁹⁵ Mısır gemileri burada demirlerlerdi. Halkı balıkçılıkla geçinirdi ve suyu deniz suyuna yakın bir tuzlulukta olduğu için içime uygun değildi.¹⁹⁶ İçildiği takdirde içinde bulunan tuzun yoğunluğundan ishale duçar olunurdu. Hatta buranın suyunun içimine dair hacılar arasında: "*el-Hevrâ'ya varınca sıhhatin için yanında getirdiğin sudan iç*" şeklinde bir deyim dahi oluşmuştu.¹⁹⁷ 1457 senesinde hac kafilesi *el-Hevrâ'*dan geçerken deniz üzerinden gelen büyük bir meteor düşmesine tanıklık etmişti. Meteorun düşen parçaları ve yaydığı sıcaklık kafileden bazılarının ölümüne, hayvanlarının da telef olmasına sebep olmuştu. Hatta Yenbu'un bazı vadilerine düşen parçalar buralardaki hayvanları yakarak öldürmüştü.¹⁹⁸

¹⁸⁸ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 153; 'Abderî ise buranın sularının bol ve içilebilir olduğunu kaydeder, *Rihle*, 343.

¹⁸⁹ İbn Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 16: 89.

¹⁹⁰ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 311.

¹⁹¹ 'Attâr, *Menâzil*, 9.

¹⁹² Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 154.

¹⁹³ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 49.

¹⁹⁴ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹⁹⁵ 'Abderî, *Rihle*, 344.

¹⁹⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; 'Abderî, *Rihle*, 344; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

¹⁹⁷ 'Abderî, *Rihle*, 344; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 155.

¹⁹⁸ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 156.

Kâfile yolu üzerindeki *el-'Ukayyik*'ı geçtikten sonra *'Ebhel'* de denilen, beyaz kumların ve beyaz yılanların bulunduğu *Süheynü'l-Mermer'e* varırdı.¹⁹⁹ Oradan da iki dağ arasında bulunan meşhur bir vadi olan *el-Muğire/el-Muğayre* denilen *Nebt Vadisi'*ne gidilirdi.²⁰⁰ Nebt ve el-Hevrâ' arasındaki mesafe yaklaşık iki merhaledir.²⁰¹ Nebt'te el-Melik Çevgândâr tarafından yaptırılmış 3 tane kuyu vardır.²⁰² İçimleri oldukça tatlı idi.²⁰³ Hatta tüm Hicaz yolu üzerinde içimi bundan daha güzel su bulunmazdı.²⁰⁴ Bu kuyulardan birisi zaman içinde körelmişti. 1550 senesinde Emîr-i hac Mustafa Paşa bu kuyuyu tekrar açtırdı. Yenbu'dan buraya taş ve kandil getirtti. Çok masraf yaparak bu kuyuyu hacıların hizmetine sundu. 1560 senesinde de Ali Paşa Mısır'da bulunan eş-Şerîf Derrâc b. Hecâr'a bu üç kuyunun mamur edilip temizlenmesi emrini verdi. Zira Mustafa Paşa'nın yaptığı onarımın üzerinden kuyuları sel vurmuş, kumla dolmuş ve suları azalmıştı. Hacılar büyük ıstırap çekmekteydiler. Bunun üzerine Derrâc bizzat kendisi Yenbu'dan tedarik edilmiş malzemeler, mühendisler ve kandiller ile Nebt'e geldi ve yaklaşık 600 kûsur dinar harcıyarak kuyuların temizlenmesini sağladı. Hatta bu esnada tamamen tahrip olmuş bir kuyunun daha izine rastlayarak onu da tekrar kazdırıp mamur etti.²⁰⁵

Kâfile bundan sonra yoluna çıkan *Mürtece*, *el-'Acel* ve *en-Nâr* vadilerini geçirdi. Dağlar arasındaki engebeli arazide en-Nâr vadisini geçmek gündüz sıcağı sebebiyle oldukça zorludur. Hatta 1305 senesinde Mısırlı hacılardan bir grup bu vadede her zamanki yoldan saparak farklı bir yolu kullanmış, su kıtlığı ve sıcak sebebiyle pek çoğu ölmüştü.²⁰⁶ Arkasından da *el-Hudeyrâ'* mevkesine ulaşılır ve yola devam edilerek *Seb'a Ve'arât* adı verilen bölge geçilirdi. Bu şekilde adlandırılmasının sebebi arka arkaya yedi tane engebeli ve ağaçlıklı tepe geçilmesindedir.²⁰⁷ *Seb'a Ve'arât* mevkesinden sonra ise *Dâreynu'l-Bakar* yahut

¹⁹⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 156-157.

²⁰⁰ 'Abderî, *Rihle*, 344.

²⁰¹ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341; 'Abderî, *Rihle*, 344.

²⁰² Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 157.

²⁰³ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

²⁰⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 387.

²⁰⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 156-157.

²⁰⁶ Cezîrî, *ed-Dürer*, 1 387, 2: 158-159.

²⁰⁷ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 159.

Temâ ve *el-Fecre* vadileri geçildikten sonra ez-Ziyne Dağı yahut *Yenbu' u-Nahl'*²⁰⁸ varılır. Burada kafilenin emîri, Yenbu' emîri ile buluşur ve Yenbu' emîri saltanat alametleri ile müzeyyen *emîr-i mahmil*'i süslenmiş atların üzerindeki davullarla karşılardı. Yenbu' emîri ve yanındakiler için Rum işi bir seccade serilirdi ve iki rekât namaz kılarlardı. Yenbu' emîrine, oğluna ve kadısına emîr-i mahmil tarafından kadifeden mamul hediyeler, kumaşlar ve sair hediyeler sunulurdu. Ayrıca Yenbu' emîri sultana bağlılığını göstermek için kendisine sunulan mahmil devesinin toynağını öperek bağlılığını ifade ederdi. Akabinde atlara binilir ve Yenbu' emîrinin askerleri ile daha da kalabalıklaşan kabile törenle Yenbu'da hac emîri için hazırlanan çadıra giderdi. Çadırda hac emîri, Yenbu' emîri ve ileri gelenleri için mutad bir konuşma yapardı.²⁰⁹ Nebt ile Yenbu' arası 5 merhaledir.²¹⁰ Yenbu' mamur bir belde olup Medine'ye uzaklığı yaklaşık 7 merhale, 4 gün ve 200 km.²¹¹ kadardı. Buraya Yenbu' denilmesinin sebebi su pınarlarının çok olmasından kaynaklıydı. Hatta rivayetlere göre bu pınarların sayısı 170'i bulurdu. Yenbu' Mısırlı hacıların önemli duraklarından birisiydi ve tüccarlar için de önemliydi.²¹² Şehir özellikle Hicri VII. asırdan sonra gelişmiş, Mısır, Suriye ve Mağribli hacıların önemli bir durağı haline gelmişti. Zaman içinde de her türlü malın satıldığı çok büyük bir pazar şehri halini aldı. Yiyecek, kumaş ve giyim eşyalarının satıldığı pek çok han vardı. Hacılar Mekke yolunda ihtiyaç duydukları her şeyi buradan alırlardı.²¹³ Küçükbaş hayvanlar, bal, balık, hurma, tavuk, kaz (az bulunurdu), mühliye, patlıcan, limon, turp, turşu ve tulumba tatlısı burada satılanlardan bazılarıydı.²¹⁴ Yenbu' şehrinin merkezinde Mescidü'l-Uşeyra yahut Mescidü'l-Karye adıyla bilinen bir cami vardır ki kabile buraya da uğrardı. Yenbu' tarım yapılan, hurma bahçelerinin çok olduğu, suyu oldukça bol bir yerdi. En meşhur pınarları 'Aynu'l-Birke, 'Aynu 'Ali Keremullah idi.²¹⁵ Ancak kabile bütün bu olanaklara rağmen uzun zaman kalamazdı. Zira oldukça hızlı esen rüzgârı yerden kaldırdığı toz ve toprakla birlikte nefesleri

²⁰⁸ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 159-160; Yenbu' şehrinin iç kesimine, çevresinde bol hurma yetiştiği için verilmiş isimdir; Mustafa L. Bilge & Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Yenbu'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1013), 2: 421.

²⁰⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 160.

²¹⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

²¹¹ Bilge & Küçükbaşçı, "Yenbu'", 2: 421.

²¹² Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 160-161.

²¹³ 'Abderî, *Rihle*, 345-346; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

²¹⁴ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 164.

²¹⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 160-162; 'Abderî, *Rihle*, 345.

keser, görüş mesafesini düşürdü.²¹⁶ Kafile 3 gün kaldıktan sonra yoluna devam ederdi.²¹⁷ 1430 senesinde Mısır hacı kafilesi el-Ezlem ve Yenbu' arasında sıcağın ve kuraklığın etkisiyle 3 yahut 5 bin kişiyi yitirdi.²¹⁸ Yine 1471 senesindeki su kıtlığının ve sıcakların etkisi ile hacılar bu bölgede büyük sıkıntılara duçar olmuş, hacılardan pek çoğu vefat edip develeri de telef olmuştu. Bunun üzerine Yeşbek ed-Devâdar hacılara su ve erzak gönderdi. Gönderilen yardım Yenbu' yakınlarında hacılara ulaştırıldı.²¹⁹

Eskiden Yenbu' şehrinin hemen dışında, doğu tarafında tabiri caiz ise ikinci bir Yenbu' daha bulunurdu. Tamamıyla hurmalık olan bu bölgede içimi hoş, suyu ziyade olan bir pınar da vardı. Tüccarların gözdesi olan bu kısımda kumaş tüccarları ve civar köylerin halkı ürünlerini satarlardı. Her türlü yiyeceğin de satıldığı hanlar, çarşılar, bahçeler, fırınlar bulunmaktaydı. Hatta burada 1552 senesinde Eş-Şerîf Derrâc b. Hicâr b. Mu'ezzî İbn Derrâc b. Vubeyr ve onun büyük oğlu Eş-Şerîf Ali el-Med'û Duğaylîb için yapılmış iki ev bulunmaktaydı. Bunların içi de dışı da aydınlatılmakta olup tüm Yenbu'da bunlardan daha güzel ev bulmak mümkün değil idi. Bu bölgenin halkı, hicaz köylerinin pek çoğu gibi, Zeydiyye mezhebinden olup Şâfilerden nefret ederler. Ayrıca bu civarın köylerindeki mescitlerin pek çoğu minaresizdi.²²⁰

Hac Güzergâhının Dördüncü Çeyreği ve Menzilleri

Diğer 3 kısma göre suyun mebzûl olduğu bu çeyrek oldukça rahat geçilirdi.²²¹

Yenbu'dan çıkıp yoluna devam eden kafile *ed-Dehnâ'* köyüne varır. *ed-Dehnâ'* ve Yenbu' arası yaklaşık yarım gündü.²²² *ed-Dehnâ'* oldukça mamur, güzel bahçeleri, ağaçları, akarsuları olan bir köydü.²²³ Ancak gelip geçen hacılara eziyet ettiklerinden dolayı Sultan Kansu Gavri, Hayır Bey komutasında bir birliği buraya gönderdi ve taş üstünde taş bıraktırmadı.²²⁴

²¹⁶ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 164.

²¹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 387; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

²¹⁸ İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 14: 181.

²¹⁹ Abdalbâsî el-Malatî, *Neylu'l-Emel*, 6: 426.

²²⁰ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 162.

²²¹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 90, 94.

²²² 'Abderî, *Rihle*, 346.

²²³ 'Abderî, *Rihle*, 346; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341.

²²⁴ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 166.

ed-Dehnâ'dan sonra, *Mefrehu'l-'Uzeybe* geçilir ve sonra *el-Vâsıt* adıyla maruf, kum tepelerine yakın geniş bir arazisi olan bir köye varılırdı. *el-Vâsıt*'a gelen kabile, Bedir mevkiine yaklaşmış olmanın sevinci ve müjdesi olarak bütün gece mum yakardı.²²⁵

Kabile *el-Vâsıt*'tan ayrıldıktan sonra *es-Safrâ* yahut *el-Ebrekeyn* de denilen *Bedir* mevkiine varırdı. Bu mevki *Huneyn* ve *Medine* şehrine dâhil kabul edilmekteydi. Burada *el-Eriyke* mevkiinde Mescidü'l-Ğamâme vardır. Mescid'in doğusunda Hz. Peygamber döneminden kalan şühedanın²²⁶ bulunduğu kabirler bulunmaktadır.²²⁷ Bu kabirlerin hemen yanında bulunan tepenin üzerindeki anıtlara²²⁸ (?) hacılar ellerini sürmek için tırmanır ve büyük bir izdiham oluşturlardı.²²⁹ Kafile Bedir'den, yaklaşık 2 gün²³⁰ yahut 3 merhale²³¹ uzaklığında olan *el-'Arîş*'e geçirdi. Kafilenin *el-'Arîş*'te konaklamasının sebebi ise suyu fışkırtıcısına kaynayan ve bir dere gibi akan kaynakları²³² ile hormalıklı, yemyeşil otlu²³³ meskûn bir belde olmasından kaynaklıydı. Burada ayrıca büyük bir pınar ve onun oluşturduğu bir havuz vardır.²³⁴ Sultan Kansu Gavri, 1509 yılında Nazıru'l-Hâs²³⁵ Alaeddin İbn el-İmâm vasıtasıyla bu havuzu yenilemiştir.²³⁶ *el-'Arîş*'in büyük bir çarşısı olup halkı kabileye saman, hurma vb. şeyleri satmak için gelişlerini dört gözle beklerlerdi.²³⁷

²²⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 166-167.

²²⁶ Bedir şehitlerinin mezarları, *el-'Abderî, Rihle*, 346.

²²⁷ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 167-168.

²²⁸ 'Abderî bu anıtları tarif etmek için *nusb* kelimesini kullanmıştır. *Nusb* kelimesi aynı zamanda put anlamına da gelmekle beraber, hacıların dokunmak istemeleri sebebiyle put olma ihtimalleri olmadığı için anıt olarak tercüme edilmiştir.

²²⁹ 'Abderî, *Rihle*, 347.

²³⁰ 'Abderî, *Rihle*, 346.

²³¹ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 341-342.

²³² Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 14: 387; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342.

²³³ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342.

²³⁴ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; İbn Battuta, Ebû 'Abdullah Muhammed et-Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 133.

²³⁵ el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un ihdas ettiği bir vazife olup, sultana ait arazi ve mallarla ilgilenirdi. Başındaki görevliye hâs nâzırı (nâzıru'l-hâs), idare ettiği divana da hâs divanı (dîvânü'l-hâs) ismi verilmektedir. Bütün devlet görevlilerine verilen hil'atler ve civar memleketlerin sultanlarına gönderilen hediyelerden de hâs nâzırı sorumluydu. Vezâret ortadan kaldırıldığında vezire ait işlerin büyük kısmı hâs nâzırına tevdi edilmiş olup, gerekli yerlere tayin yapma yetkisi de ona verilmiştir, Fâtih Yahya Ayaz, "Çerkez Memlûkler Döneminde Üstâdârlık (Saray Ağalığı), Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 22 / 1 (2013), 304.

²³⁶ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 160-168.

²³⁷ 'Abderî, *Rihle*, 346-347.

Bedir'den sonra deniz kıyısında bulunan ve Bedir'den uzaklığı 4 yahut 5 merhale olan *Rabiğ'e* varılırdı.²³⁸ Bedir ve Rabiğ arasında *Bikaü'l-Bezvâ'* adlı bir çöl vardır ki burada kılavuzlar yollarını şaşırır, kendi canının derdinden dostunu unuturlardı. Bu tehlikeli çölü geçmek 3 gün sürerdi.²³⁹ Rabiğ'in su ihtiyacı yağmurlar vasıtasıyla karşılanırdı ve oldukça bol ve tatlıydı.²⁴⁰ Rabiğ'e ulaşan hacı adayları gusül abdesti alırlar ve ihrama girerlerdi.²⁴¹ Zira mikat noktası olan *el-Cuhfe'*ye²⁴² gayet yakındılar. Rabiğ'in hacıların yiyecek ihtiyacını karşılayan oldukça büyük bir çarşısı vardı.²⁴³

Hacı adayları yollarına devam ederler, *Cüreynât'*ı geçtikten sonra *Kudeyd* muntikasına gelirlerdi. *Kudeyd*, Mekke ve Medine arasında bir ova olup Mekke'ye daha yakındır.²⁴⁴ Suyu oldukça bol olup yağmurlu zamanlarda da otlak halini alırdı.²⁴⁵ *Kudeyd'*den hareketle *'Akabetü's-Süveyk'e* varılırdı. *es-Süveyk'*te hac kafilesinin emirleri âdet olduğu üzere, deriden hazırlanan büyükçe bir havuzdan hacı adaylarına şerbet dağıtırlardı. Büyük küçük, fakir zengin herkes şerbetten alır, matarasını doldururdu.²⁴⁶ Bu âdetin sebebi ise, Hz. Peygamber'in burayı geçerken yanlarında yiyecek ve içecek bir şey olmaması sebebiyle yerden aldığı kumları yanındakilere vermesi yanındakilerin de o kumları *sevîk*²⁴⁷ olarak içmesindendi.²⁴⁸ Araplar *es-Süveyk'*te hacılar için pazar kurarlar, hurma, koyun, yağ vb. şeyler getirip satarlardı.²⁴⁹

*es-Süveyk'*ten sonra Mekke ve Medine arasındaki *Huleys'e* gelinirdi.²⁵⁰ *el-Cuhfe* ile *Huleys* arası 3 merhaledir.²⁵¹ Buranın hurması, meyve sebzesi ve suyu

²³⁸ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 181; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342.

²³⁹ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 134; 'Abderî, *Rihle*, 348.

²⁴⁰ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 134; 'Abderî, *Rihle*, 348-349.

²⁴¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, 14: 387; 'Abderî, *Rihle*, 348-349; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 183; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342.

²⁴² *el-Cuhfe*: Suriye, Mısır ve Mağribli hacıların mîkât noktasıdır. Bir liman kenti olan *el-Câr Şehrine* 3 mil, sahilde bulunan *Akrun'a* 6 mil, *Medine'ye* 6 mil, *Mekke'ye* ise 3 mil uzaklığındadır, Yakut *el-Hamavî*, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 111.

²⁴³ 'Abderî, *Rihle*, 349.

²⁴⁴ Yakut *el-Hamavî*, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4: 313.

²⁴⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 191.

²⁴⁶ 'Abderî, *Rihle*, 352; Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 191.

²⁴⁷ *Sevîk*: Kavrulmuş unun su veya sütle pişirilmesinden elde edilen çorba, Ülkü Mensure Solak, *Resûlullah'ın Sofrası* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2015), 148-149.

²⁴⁸ 'Abderî, *Rihle*, 352; İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 134.

²⁴⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 191; 'Abderî, *Rihle*, 351; İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 134.

²⁵⁰ Yakut *el-Hamavî*, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 387.

²⁵¹ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342; 'Abderî, *Rihle*, 351.

boldu. Oldukça yüksek bir tepeye konumlanmış, kolay kolay zapt edilemez bir kalesi vardı.²⁵² 'Akabe Huleys ve 'Aynu Huleys'te olmak üzere iki de mescit vardı. 'Aynu Huleys'teki su havuzunu en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un zamanında Nâibu's-Saltana Seyfeddin Argun ed-Devâdârî hacılar için inşa ettirmişti.²⁵³ en-Nâsır Muhammed 1320 senesinde daha Mekke'de iken kendisine Huleys'ten bahsedilmiştir. Burada eskiden akan bir su olduğu ve bir havuzda toplandığı ancak daha sonra bu suyun kesildiği ve hacıların bu durumdan mağdur olduğu dile getirilmişti. Bunun üzerine O, Huleys hâkimine 500 dirhem göndererek meselenin halledilmesini emretmişti. Sultan dönüş yolunda daha buraya gelmeden su tekrar akıtılmış ve hacıların mağduriyeti giderilmişti. Daha sonraki seneler için de gerekli tedbirler alınarak suyun devamlılığı sağlanmıştı.²⁵⁴ Ancak bu akan su ve havuz zaman içinde tahrip oldu ve kullanılamaz hale geldi. 1534 senesinde su ve havuz Sultan Süleyman'ın emri ile Mısır Nâibi Süleyman Paşa zamanında Cidde Emîni tarafından onarıldı ve hemen yanına da bir kubbe yapıldı. Buranın bakımı için de Cidde'den Hayreddin er-Rumî isimli bir asker burada meskûn edildi.²⁵⁵ 1441 senesinde Huleys'te tatsız bir hadise meydana gelmiş, Hac Emîri Girgin ile Yenbu'lu hacılar arasında ortaya çıkan ihtilaf neticesinde yirmiden fazla hacı öldürülmüş malları da yağmalanmıştır.²⁵⁶

Bir sonraki durak ise Mekke ve Medine arasında, Mekke'ye yaklaşık 2 gün mesafede büyük bir köy olan *B'iru Vadiyi'l-'Uşfân* idi.²⁵⁷ Bu köyün bir diğer adı da *Müderric* idi.²⁵⁸ Huleys'e uzaklığı yarım gündü. *el-Ğulâ'* olarak da isimlendirilirdi. Burada su depoları, kuyular ve pınarlar bulunurdu. Kuyulardan biri Hz. Osman'ın adıyla anılırken rivayete göre Hz. Ali tarafından açılmış bir kuyu da bulunmaktaydı.²⁵⁹ Kafile yoluna devam eder ve Hz. Peygamber'in korku namazı kılmış olduğu *Menziletü'l-'Akle'*ye varırdı.²⁶⁰

²⁵² 'Abderî, *Rihle*, 351; İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 134; 'Attâr, *Menâzil*, 12.

²⁵³ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342.

²⁵⁴ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 2: 311; Makrîzî, *es-Sülûk*, 2(I): 200-201; Ahmed er-Reşîdî, *Hüsnü's-Safâ*, 132.

²⁵⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 193.

²⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 4(3): 228; Abdalbâsit el-Malatî, *Neylu'l-Emel*, 5: 138; İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 5: 229.

²⁵⁷ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342.

²⁵⁸ 'Abderî, *Rihle*, 352.

²⁵⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 194; İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 134; 'Attâr, *Menâzil*, 13; 'Abderî, *Rihle*, 352.

²⁶⁰ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 194; 'Attâr, *Menâzil*, 13.

Yola devam ederek *Batnu Merre*²⁶¹ yahut *Merru'z-Zahrân* vadisi olarak bilinen *Fâtıma Vadisi'*ne varırlar.²⁶² Bu vadinin Mekke'ye uzaklığı bir merhale²⁶³ Huleys'e uzaklığı ise 3 gündür.²⁶⁴ Münbit bir vadi olup hurma ağacı bol, suyu tüm yöreyi ihya edecek kadar gürdü. Mekke'nin meyve ve sebzesi de burada yetişirdi.²⁶⁵ Burada es-Seyyide Meymûne'nin kabri ve mescidi bulunurdu.²⁶⁶ Kafile yoluna devam eder, es-Seyyide 'Âişe mescidinin bulunduğu *Ten'im*'e varırdı. *Ten'im*'in Mekke'ye uzaklığı 3 yahut 4 mil kadardır.²⁶⁷

Kafilenin bir sonraki uğrak yeri ise *ez-Zâhir Vadisi'*dir. Bu vadi mamur bir belde olup bahçeleri ve pınarları mezbûldur. Hacılar burada el-Cevhî sebilinden gusül abdesti alırdı. *ez-Zeynebî* olarak da bilinen bu sebil Sultan Barsbay zamanında Nâzırü'l-Ceyş 'Abdü'l-Bâsit tarafından Mekke'nin hemen girişinde yaptırılmıştı. Kafile *ez-Zâhir*'de tören elbiselerini giyinmiş Mekke şerifi tarafından karşılanır ve kafile için çeşit çeşit tatlıları havî mükellef bir sofraya kurulurdu. Emîr-i hac gece burada konaklardı. Aynı gece emîr-i hac ve kafilenin ileri gelenleri, ellerinde meşaleler ve kandiller olduğu halde Mekke'ye girerler ve ilk tavafi gerçekleştirirlerdi. Sabahın ilk ışıkları ile mahmil süslenir ve Mekke'ye giriş yapılır, saltanat hediyeleri Mekke emîrine, kadılarına ve ileri gelenlerine takdim edilirdi. Ardından Mekke'nin *el-Muallât* bölgesindeki vadilerden birisi olan *el-Ebtah*'a gidilir, buradan da Mu'allât Kabristanı bölgesinde bulunan *el-Hucûn*'a varılırdı. Mekke'nin 3 kapısı vardır. Bunlar eş-Şubeyke, el-Mâcin yahut el-Mesfele ve ikisinin ortasında kalan el-Muallât kapılarıdır. Emir-i Hac, Mekke şerifi evine gittikten sonra Sultan Eşref Kayıtbay Medresesi'ne giderdi. Hacılar da buradan konaklayacakları yerlere dağılırlardı.²⁶⁸

Güney Mısır / Nil Nehri Yolu (el-Fustât-'Ayzâb-Cidde)

Yaklaşık XX. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanan bir yoldur. Daha sonraki iki yüzyıl içinde daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Hatta

²⁶¹ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342.

²⁶² Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4: 63.

²⁶³ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2: 342.

²⁶⁴ 'Abderî, *Rihle*, 352.

²⁶⁵ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 134, 137; 'Attâr, *Menâzil*, 13.

²⁶⁶ 'Attâr, *Menâzil*, 13.

²⁶⁷ 'Abderî, *Rihle*, 353; Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 49.

²⁶⁸ Cezîrî, *ed-Dürer*, 2: 195-196

öyle ki hacılar bu yol dışında herhangi bir yolu takip etmemişlerdir.²⁶⁹ Ancak 1268 senesinde Sultan Baybars'la beraber, Sina yolu kullanılmaya başlandı. Genel olarak bu rota üzerinde birden fazla yol varsa da bunlar arasında en fazla takip edileni Nil Nehri üzerinden Kûs şehrine buradan da çölü aşarak 'Ayzâb Limanı'na ulaşanıydı.

Hacılar Nil Nehri vasıtasıyla Kâhire'den *el-Fustât*'a giderler ve buradan da yine Nil Nehri vasıtasıyla *el-Esker* şehrine ulaşırlardı. *el-Esker*, Mısır'ın *Yukarı Sa'id* bölgesinin eski ve meşhur köylerinden birisi olup *es-Sekriyye* yahut *Eskûr* adıyla da anılırdı. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşerdi. *el-Fustat* ve *el-Esker* arası yolculuk takriben 2 gün sürerdi. İnanişâ göre Hz. Musa'nın doğup annesi tarafından bir sandık içinde Nil Nehri'ne bırakıldığı yer de *el-Esker* idi.²⁷⁰

Hacılar *el-Esker*'den *Aşağı Sa'id* bölgesinin büyük ve mamur şehirlerinden birisi olan Nil kıyısındaki *Muniyyetü İbni'l-Hasîb* olarak bilinen *el-Munye*'ya giderlerdi.²⁷¹ Buraya varış yaklaşık 5 gündü. İbnü'l-Hasîb b. 'Abdulhamîd, Halife Harun Reşid zamanında²⁷² burada *sâhibu'l-harac* olarak görev yapmış bir şahıstı.²⁷³ Şehir ismini ondan almıştı. *el-Munye*'de çok sayıda çarşı, hamam gibi yerler bulunurdu. Rivayete göre Hz. Musa'nın yiyecek mahzenleri de *el-Munye*'de kurulmuştu. Hz. İbrahim'in bineğinin ayak izinin olduğu ve oldukça meşhur olan bir Halil İbrahim Mescidi de *el-Munye*'ye çok yakındır.²⁷⁴

Munye'den sonra *Sa'id* bölgesinin şehirlerinden olan ve Nil'in doğu yakasına düşen *Ensenâ*'ya varılırdı.²⁷⁵ Burası gayet eski bir yerleşim yeridir. *Deluke*'nin²⁷⁶ yaptırdığı söylenen ve de Nil'in *mikyâs*larının²⁷⁷ da bulunduğu harabelerin mevcut olduğu bir saha bulunur. Burada bir de kırmızı granit

²⁶⁹ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 566.

²⁷⁰ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 182; İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî, *Rihletu İbn Cübeyr*, ed. William Wright (Leyden: Brill, 1907), 57.

²⁷¹ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 5: 218.

²⁷² Makrîzî'ye göre Harun Reşid'den önce, *el-Hıtat*, 1: 575.

²⁷³ İbnü'l-Hasîb'in hikâyesi ile ilgili olarak bk. İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 56-57.

²⁷⁴ İbn Cübeyr, *Rihle*, 57-58; İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 55.

²⁷⁵ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 265.

²⁷⁶ Mısır'ın etrafına düşmanlarına karşı hâitü'l-'acûz adıyla maruf ve meşhur duvarı ördüren, sihirli güçleri olan efsanevî Kıbtî Melikesi'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 119-122; Burak Gani Erol, "Ortaçağlarda Nil Nehri'nin Su Seviyesinin Ölçülmesi, Ölçekler (Mikyâs; Nilometre) ve Su Seviyesi'nin Mısır'ın İctimâî Hayatına Tesiri", *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kâzım Yaşar Kopraman Armağanı*, ed. Altan Çetin (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2014), 208-209.

²⁷⁷ Mikyâs: Nilometre. Nil Nehri'nin su yüksekliğini ölçmek için kullanılır.

taşından yapılmış üzerinde senenin günlerinin bulunduğu sütunlardan oluşan bir güneş takvimi vardı. Takvimi oluşturan sütunların arasındaki mesafe bir adım kadardı. Burada ayrıca Selahaddin Eyyûbî tarafından yıktırılmış eski bir sur bulunurdu.²⁷⁸ Bu surun taşları Nil Nehri'ndeki her gemi vazifelendirilerek kâmilen Kâhire'ye taşınmıştı.²⁷⁹ Hacı adayları Ensenâ'dan *Mersâ'*ya giderlerdi. *Mersâ*, Munye'dan iki gün uzaklıkta bulunup Kûs'a tam yarı mesafedeydi. Nil nehrinin doğu kıyısına düşerdi. Fustât'tan uzaklığı yaklaşık 9 gün idi.

Hac kafilesi bilahare *Menfelût* şehrine giderdi. Menfelut, Nil nehrinin batı yakasına düşerdi.²⁸⁰ Her türlü ihtiyaca cevap veren çok büyük çarşıları vardı. Bu belde Mısırlılarca itibar edilen buğdayı ile meşhurdu.²⁸¹ Hatta sultanın sarayına da buğday buradan çekilirdi.²⁸² Menfelut, Fustât'tan hem nehir hem de kara yoluyla gelen hacıların müşterek durağı idi.

Kafile Menfelût'tan Nil'in batı yakasına düşen Sa'îd bölgesinin meşhur şehirlerinden olan *Asyût* şehrine yelken açardı. Burada 75 tane kilise bulunduğu söylenirdi.²⁸³ Nil nehrinin Asyût'taki genişliği yaklaşık 3 mil kadardı. Asyut'ta bahçeler, hurmalıklar, medreseler, camiler, çarşılar, hamamlar bulunurdu. Haşhaş ekiminin yapılp bundan afyon elde edildiği de zikredilmektedir.²⁸⁴

Gemi Asyût'tan oldukça gelişmiş, pek çok çarşısının olduğu, Nil'in batı yakasına düşen bir şehir olan *Ebî Teyh*'e yelken açardı²⁸⁵ Buradan sonra Sa'îd bölgesinin meşhur şehirlerinden olan, Nil'in batı²⁸⁶ yakasında bulunan, sağlam bir kalesi ile hurmalıkları ve bostanları çok olan *İhmîm*'e uğrardı.²⁸⁷ İhmim şehri, en eski Kıbtî (Firavun) krallarından birisi olan Menakayuş tarafından bina edilmiştir. Şehirde mermerden yapılmış gayet büyük bir tapınak vardı. Uzunluğu 220 zirâ', genişliği ise 170 zira idi. Tapınağın inşasında kullanılan taşların uzunlukları 18 zirâ' ve kalınlıkları da 5 zirâ' idi. Tapınağın içinde

²⁷⁸ Makrîzî, *el-Hittat*, 1: 571-572.

²⁷⁹ İbn Cübeyr, *Rihle*, 58.

²⁸⁰ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 5: 214.

²⁸¹ İbn Cübeyr, *Rihle*, 60.

²⁸² el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 3: 399.

²⁸³ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 193.

²⁸⁴ Nasır-ı Hüsrev, Ebû Muîn b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyanî el-Mervezî, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1985), 95.

²⁸⁵ İbn Cübeyr, *Rihle*, 60.

²⁸⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 3: 400; İbn Cübeyr, *Rihle*, 60.

²⁸⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 96.

bulunan koridorların her birisine yedi gezegenden birisinin adı verilmişti. Duvarları ise boydan boya resimlerle bezenmiş olup bu resimlerde Kıptîlerin kimya, tıp, simya, mühendislik, astronomi vb. sahalardaki bilgileri yer almaktaydı. Temelinde kırk kolon ve duvarları vardı. Kolonların çapı 5 karış, aralarındaki mesafe ise 30 karıştı. Daha pek çok özelliği tasvir edilen bu yapı bilahare İhmîm halkı tarafından tahrip edilmiştir.²⁸⁸ Burada Kıbtîlere ait kiliseler ve yapılar da bulunurdu.²⁸⁹ Burada ayrıca salih kimselerden olan Zu'n-Nûn el-Mısırî mescidi ve Davud mescidi bulunurdu.²⁹⁰

İhmim'den sonra Nil Nehri'nin batı yakasında eski ve mamur bir köy olan *Münşeatu's-Sûdân'a* (Sudan sınırı) gelirdi. Bu köy ve Nil arasında yüksek bir duvar bulunurdu. Bu duvar sayesinde köy halkı Nil Nehri'nin taşkınlarından etkilenmezdi.²⁹¹ Gemi yoluna devam eder ve Nil'in batı yakasında bulunan bol hurmalıklı, Kûs'a uzaklığı 4 berîd olup oldukça mamur olan *el-Buleynâ* (*Bulyene*) köyüne uğrardı.²⁹² Denildiğine göre buradaki büyü sayesinde timsahlar burayı ancak sırt üstü yüzerek geçebilirlerdi.²⁹³

Gemilerin bir sonraki durağı Nil Nehri'nin doğu kıyısında yer alan ve Kıbtîce baklalık anlamına gelen *Dişna* beldesi idi. Dişna bostanlar ve hurmalıkların çok olduğu gelişmiş bir yerd. Ayrıca şeker presleri vardı.²⁹⁴ Buradan her türlü ihtiyaç malzemesi temin edilebilirdi. Şehrin dışı surlarla çevriliydi ve Kûs şehrine uzaklığı 2 berîd kadardı.²⁹⁵ Dişna'dan sonra hurması, üzümü ve bostanları ile meşhur Yukarı Sa'id şehirlerinden birisi Nil'in batı yakasına düşen *Dendere* yahut *Endere* gelirdi. Dendere'de 180 penceresi olan eski bir tapınak vardı. Güneş her gün bu pencerelerden sırayla girer ve aynı sırayla da geri çıkardı.²⁹⁶ Ayrıca insan vücudunda aslan başlı, iki boynuzlu burayı koruduğuna inanılan bir sfenks bulunurdu.²⁹⁷ Dendere'den sonra da güzelliği ile

²⁸⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 665-667; İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 58; Bu tapınakla ilgili daha geniş bilgi için bk. İbn Cübeyr, *Rihle*, 60-62.

²⁸⁹ İbn Cübeyr, *Rihle*, 60.

²⁹⁰ İbn Cübeyr, *Rihle*, 60; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, 3: 400.

²⁹¹ İbn Cübeyr, *Rihle*, 64.

²⁹² İbn Cübeyr, *Rihle*, 64.

²⁹³ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 493.

²⁹⁴ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 456.

²⁹⁵ İbn Cübeyr, *Rihle*, 64.

²⁹⁶ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 477-478; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 650; İbn Cübeyr'e göre İhmim'dekinden daha büyük ve gösterişli bu tapınakla ilgili daha fazla bilgi için bk. *Rihle*, 64.

²⁹⁷ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 650.

meşhur olan *Kina* (*Kine*) şehri gelirdi. Bu şehirde tıpkı Dişna şehrinde olduğu gibi yollarda sokaklarda kadınlara rastlanmazdı. Kadınlar ev işleri ile uğraşırlardı.²⁹⁸ Kina ile Kûs arasında bir günlük²⁹⁹ mesafe vardı. Nil nehrinin doğu yakasına düşerdi.³⁰⁰ Daha sonra ise Kûs'a 3 mil uzaklıktaki yine Nil Nehri'nin doğu yakasında bulunan *Kıft* şehriden geçilirdi.³⁰¹

Hacı adayları Nil nehrinde gemiler üzerinde 18 gün geçirdikten sonra 19. gün *Kûs* şehrine varırlardı.³⁰² Kûs şehri Sa'id bölgesinin en önemli ve en büyük şehirlerinden birisiydi. Fustât ve Kûs arasındaki mesafe (hiç durmaksızın kat edilirse) 12 gün kadardır.³⁰³ İsmi Kibtî krallarının birinden almıştı. 1264 senesinde burada eski zamandan kalan paralar bulunmuş ve Sultan ez-Zâhir Baybars'a takdim edilmişti. Bu paranın bir yüzünde ayakta duran bir kral ve sağ elinde terazi sol elinde de kılıç vardı. Arka yüzünde ise gözleri açık, kulakları büyük bir yüz vardı. Paranın üzerindeki yazılar Yunanlı bir rahip tarafından okunmuş ve 2300 sene öncesine ait olduğu anlaşılmıştır. Paranın ön yüzünde şöyle yazmaktaydı: "*Ben Kral Ğalyas'ım (Calut). Bana tabi olan için sağ elimde adalet ve ihsan vardır, asi olana ise sol elimdeki kılıç*". Arka yüzünde ise: "*Kulaklarım mazlumdu duyabilmek için büyük, gözlerim krallığın işlerini görebilmek için açıktır*" yazmaktaydı.³⁰⁴ Kûs'ta yolculuğun nehir üzerinde olan kısmı biter hacılar artık yollarına 'Ayzâb çölünden 'Ayzâb limanına kadar kara yoluyla devam ederlerdi. Ayrıca burası Yemen, Habeş, Çin, Hind ve diğer milletlerden gelen tüccarların ticaret yaptıkları çarşıların olduğu büyük bir şehirdi. Tüm bu tüccarların ve hacı adaylarının konaklayacağı büyük oteller de bulunurdu.³⁰⁵ 'Ayzâb'da her türlü meyve bulunmaktaydı, beyaz dut, hurma ve üzümü oldukça lezzetliydi.

Hacıların Kûs şehriden sonraki yolculukları artık gemilerle değil çöl üzerinde develerle yahut yürüyerek kuzeydoğu istikametinden güneydoğu istikametine doğru olacak ve 'Ayzâb çölünü geçeceklerdir. 'Ayzâb ile Kûs arasındaki mesafe 17 gündür. Bu 17 gün içinde hacılar aralıklarla 4 gün, art arda ise 3 gün olmak üzere toplam 7 gün suya ulaşamazlardı. 'Ayzâb çölünde bitki

²⁹⁸ İbn Cübeyr, *Rihle*, 64.

²⁹⁹ İbn Cübeyr'e göre 1 berid, *Rihle*, 64.

³⁰⁰ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4: 399.

³⁰¹ İbn Cübeyr, *Rihle*, 64.

³⁰² İbn Cübeyr, *Rihle*, 65.

³⁰³ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4: 399.

³⁰⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 657-658.

³⁰⁵ İbn Cübeyr, *Rihle*, 65; Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4: 413.

olmazdı. Hacıların bu yolculuğu susuzluk, Arap kabilelerinin tacizleri gibi sebepler dolayısıyla çok sıkıntılı geçerdi. Öyle ki yiyecek ve içeceklerinin tamamını yanlarında getirmek zorundaydılar.³⁰⁶ Kûs'tan yolculuk şehrin güneyinde bulunan *el-Mebrez* muntikasından başlardı. *el-Mebrez* aynı zamanda kafilenin toplanma yeriydi. Kafilenin yükleri burada yerlere serilir, develerin taşıyabileceği kadarı tartılır ve daha sonra da yüklenirdi. Kafile buradan *el-Câhiz* adlı yere gider ve bir gece burada kalırdı. Sabah erkenden yola çıkar ve Kûs'a göre doğuda kalan *el-Lakîta*'ya gider ve burada gecelerdi.³⁰⁷

Sabah olunca kafile yoluna devam eder ve çöl ortasında susuzluktan ölen iki kişiye nispetle *Bi'ru'l-'Abdeyn* olarak adlandırılan kuyuya varırdı. Bu mevkide bu su kuyusu haricinde hiçbir şey yoktu. Bu sebeple 3 gün yetecek kadar su alınırdı. Buradan hiç suyun bulunmadığı *Dendân Vadisi* geçilir ve *Denkâş*'a varılırdı. Denkâş, el-Lakîta'dan 4 gün uzaklıkta, Bi'ru'l-'Abdeyn'den ise 3 gün mesafedeydi. Burada da sadece suyu bol olan ve her türlü canlının suyunu içmeye geldiği bir kuyu bulunurdu. Bu kuyu sebebiyle burada izdiham oluşurdu. Hatta öyle ki 1184 senesinde buranın yerel halkı ile Oğuz Türkleri arasında meydana gelen tartışma az daha büyük bir kavgaya dönecekti. Denkâş'tan sonra bir gün bir gece uzaklıktaki *Şâğîb* muntikasına varılır. Buradaki kuyunun suyu oldukça az ve acıdır. Ancak yine de bir sonraki menzille burası arasında su olmadığı için hacılar bu suyu kırbalarına doldururlardı. Kafile su takviyesinden sonra 3 gün boyunca sahrada giderek *Emtân*'a ulaşırdı. Emtân'da buluna kuyu 'Ayzâb yolunda bulunan kuyular arasında suyu en bol içimi de en güzel olanıydı. Öyle ki bütün hac kafilelerini ve tüccarlarını, onların develerini ve bineklerini suladığı halde eksilmezdi. Bu yolu kullanan baharat tüccarları biber başta olmak üzere Hindistan'ın sâir baharatını bu yol üzerinden aktarırlardı. Bir gece Emtân'da kalındıktan sonra yola devam edilir *Mucâc* adlı beldeye varılır ve buradaki kuyudan 4 gün yetecek kadar su alınırdı.³⁰⁸ Bundan sonra, yumuşak ve ince kumlu bir yoldan 4 gün boyunca gidilerek *el-'Uşerâ'* muntikasına ulaşıldı. Burası 'Ayzâb'a 1 gün mesafede idi. Burada bulunan kuyunun çevresi taşla örülü olmadığından içi kum dolmuş zaten çok tatlı olmayan suyuna ulaşma imkânı hiç kalmamıştı. Deveciler kuyuyu kazarak su

³⁰⁶ Makrîzî, *el-Hittat*, 1: 567.

³⁰⁷ İbn Cübeyr, *Rihle*, 65

³⁰⁸ İbn Cübeyr, *Rihle*, 65-68.

çıkarmak istemişlerse de tüm kumu kaldırmaya güçleri yetmediğinden başarısız olmuşlar ve kafile susuz kalmıştı. Gece taze su olmaksızın yürüyüşe devam edilir ve nihayetinde 'Ayzâb'ın çıplak gözle görülebileceği mesafede olan *el-Hubebyb*'e varılır. el-Hubeyb kuyusu oldukça derin ve büyüktür ve burada konaklayan herkese yetecek kadar suyu vardır.³⁰⁹ Oyalanmadan yola devam edilir ve nihayetinde 'Ayzâb'a varılır.

Hacılar artık yolculuğun bir sonraki safhasına geçecekleri uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Kızıldeniz sahilindeki 'Ayzâb'a ulaşırlar. 'Ayzâb bu bölgenin merkezi konumunda olan büyük bir liman ve ticaret merkezi idi. Doğunun tüm tüccarları burada toplanmışlardır. Hindistan, Habeş ve Yemen'den tüccarlar gemilerle buraya mallarını getirirlerdi. Şehirde sıcaklık ve kuraklık sebebiyle bir tek ot dahi yetişmemesine rağmen her türlü yiyeceği ve içeceği bulabilmek mümkündü.³¹⁰ Şehirde içme suyu ihtiyacı yağmurlar vesilesi ile sağlanırdı. Yağmur olmadığı vakitlerde yerli halk su getirir satardı.³¹¹ Buranın yerli halkı zencilerden (*Beceliler*)³¹² oluşmaktaydı ve barakalarda yaşarlardı, etrafında sur bulunmazdı. 'Ayzâb çok sıcak bir şehirdi. Burada önceden Mısır sultanlarının ve Bece melîkinin âmilleri vardı. Toplanan vergiyi ikiye bölerlerdi.³¹³ 'Ayzâb XIII ve XV. yy. arasında gayet önemli bir ticaret merkeziydi. Özellikle doğudan gelen baharat burada toplanırdı. Ancak ticaret yollarının değişmesi ve Sina yarımadasında bulunan 'Akabe şehrinin ön plana çıkması neticesinde eski önemini yitirmişti. Ayrıca Fâtûmî Halifesi el-Müstansır Billah zamanında vuku bulan krizler neticesinde kara yolu haccının rotası deniz yoluna dönmüştü. Yaklaşık 1060-1268 yılları arasını kapsayan bu süre zarfında hac farızası 'Ayzâb üzerinden yapılabilmişti. Ancak Sultan ez-Zâhir Baybars ile birlikte Sina yolu tekrar açılabilmişti.³¹⁴ Bu nedenle 1050 yılında yaklaşık nüfusu

³⁰⁹ İbn Cübeyr, *Rihle*, 68-69.

³¹⁰ İdrîsî, Ebû Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sikillî, *Nüzhetü'l-Muştâk fî Ahbâri'l-Âfâk* (Bûr Sa'îd: Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2001), 134-135; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 566-567.

³¹¹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 99-100.

³¹² Bece: Kinâ-Kusayr, Atbara ve Eritre-Sudan sınırlarındaki tepelerin oluşturduğu bir üçgen içinde yaşayan ve İslâm'dan önceki dönemlere ait kitabelerden Hâmi dilini konuştukları anlaşılan, "çöl bedevileri" olarak anılan ve menşeleri kesin olarak bilinmeyen bir halk. Bugün Sudan'ın doğusunda ve Eritre bölgesinde yaşayan Beceliler'in sayısı yaklaşık 1.5 milyon civarında olup Sudan nüfusunun % 6'sunu teşkil ederler, Abdülkerim Özaydın, "Bece", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 285-286; Utku, *Kızıldeniz*, 412.

³¹³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Muştâk*, 1: 134-135.

³¹⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, 1: 567.

500 kadar olan 'Ayzâb şehri daha sonraları dünyanın en büyük ve işlek limanlarından birisi olarak gösterilmiştir.³¹⁵ 1359 senesine kadar tüccarlar 'Ayzâb-Kûs rotasını kullandıysalar da daha sonra bu rota tercih edilmemişti.³¹⁶

'Ayzâb limanına ulaşabilenler için bundan sonra sıra artık yolculuğun en zor, meşakkatli ve yorucu, tehlikeli kısmına sıra gelmiştir. Zira bazen kuvvetli rüzgâr hacıları 'Ayzâb yerine başka limanlara fırlatırdı. Bundan istifade eden yöre halkı develerini kiralayarak hacıları çölün iç kesimlerine sürer, susuzluktan ölmelerini beklerler ve ardından da hacıların mallarını gasp ederlerdi. Şanslı olanlar kurtulurlar ve bundan sonra kendilerini 'Ayzâblı gemicilerin insafına bırakırlardı. Çünkü gemiler ile 'Ayzâb limanından Cidde limanına geçebilmek hacılar için büyük bir sıkıntı idi. Limanda gemi sahipleri tabiri caiz ise aç kurt gibi hacıları beklemekte, onların çaresizliklerinden faydalanarak fahiş geçiş ücretleri teklif etmekteydiler. Hacıları, daha fazla para kazanmak için kafese doldurulmuş tavuklar gibi gemilere dolduruyorlardı. Öyle ki hacılardan pek çoğu bu tehlikeli yolculuk esnasında hayatlarını kaybederlerdi. Üstelik gemiciler hiçbir sorumluluk kabul etmezler, "gemi bizden, can hacılardan" diyerek kendilerini haklı çıkarırlardı. Eğer hava uygun, rüzgâr yeterli ve deniz yol alabilecek kadar sakin ise yolculuk 8 gün sürerdi. Hava koşulları pek çok geminin batmasına yahut demir aldıktan sonra 'Ayzâb'a geri dönmesine sebebiyet verirdi.³¹⁷

Hacıların gemilerden limanına indiği *Cidde*, Mekke'ye 70, Medine'ye 420 km. mesafede yer alan bir yerleşim yeridir.³¹⁸ Kaynaklar bu iki şehir arasındaki mesafeyi 2 merhale, bir gün bir gece³¹⁹, üç gece³²⁰, 40 mil³²¹, 12 fersah³²² olarak verirler.³²³ Şehir hem Mekke'nin doğal limanı ve ikmal merkezi olması, hem hacıların kullandığı bir liman olması bakımından oldukça büyük ve gelişmiştir. Büyük ve korunaklı bir kalesi vardır.³²⁴ Şehirde çamur ve taşlardan inşa edilmiş

³¹⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 98; İbn Cübeyr, *Rihle*, 49; Makrîzi, *el-Hıtat*, 1: 567.

³¹⁶ Makrîzi, *el-Hıtat*, 1: 567

³¹⁷ İbn Cübeyr, *Rihle*, 80-85; Makrîzi, *el-Hıtat*, 1: 567-568.

³¹⁸ Utku, *Kızıldeniz*, 370.

³¹⁹ Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 114.

³²⁰ Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, 2: 114.

³²¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Muştâk*, 1: 138-139.

³²² Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 102.

³²³ Utku, *Kızıldeniz*, 371.

³²⁴ Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 102; Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1: 97.

çok sayıda otel bulunmaktaydı. Hz. Ömer'e ve Harun Reşid'e nispet edilen iki de cami bulunmaktaydı. Cidde içinde ve dışında kuraklığa karşı inşa edilmiş, sayıları yüzlerle ifade edilecek kadar su sarnıçları olmasına rağmen³²⁵ yine de su sıkıntısı çekilir, hacılar için şehir dışından su temin edilirdi.³²⁶ Öyle ki, 1328 senesinde yağmur az yağdığı için kuyulardan su çıkmamış, hacılar ev sahiplerinden su dilenmek zorunda kalmışlardı.³²⁷ Kafile Cidde'den sonra 10-12 saatlik bir mesafede olan *el-Karîn*'e gider ve hacı adayları burada ihrama girerlerdi. *el-Karîn*, *mîkat* noktası olmasının yanı sıra hacı adaylarının Mekke'ye giriş yapmadan önceki son dinlenme noktasıydı. Kafile sabaha karşı vardığı *el-Karîn*'de günü geçirir, hava karardıktan sonra fazladan su taşımamanın verdiği bir rahatlıkla son ve hızlı bir yürüyüşle bütün gece yol alarak sabaha karşı Mekke'ye varırdı.³²⁸

SONUÇ

Müminler, üzerlerine farz kılınmış olan hac ibadetini ifada her dönem oldukça titiz davranmışlar, şartları kâmil olduktan sonra bu kutlu ibadeti büyük bir şevkle yerine getirmişlerdir. Günümüzde ulaşım araçlarının gelişmesiyle nispeten kolaylaşan hac ibadeti tüm orta çağ boyunca ifası en zor ibadetlerden birisi olmuştur. Zira hacca gitmeye niyetlenen bir Müslümanın aşması gereken engellerin başında, yaşadığı coğrafyaya bağlı olarak, kat etmesi gereken binlerce kilometrelik uzun bir yolculuk gelmekteydi. Her türlü tehlikeyi hâvi bu mesafelerin üstesinden gelebilmek için Müslümanlar, metbusu oldukları devletlerin organizasyonlarına katılmışlar böylece tek başlarına altından kalkamayacakları tehlikelerden ve zorluklardan emin olmaya çalışmışlardır. 1250-1517 yılları arasında Mısır merkezli müesses bir devlet olan Memlûkler Devleti, Abbâsî Hilâfeti'nin hâmisî sıfatıyla, Hicaz bölgesinin siyasî, mâlî, askerî ve hukukî her türlü işlerinden mesuldü. Memlûk Sultanı ez-Zâhir Baybars, 1266 yılında Kâhire'den Mekke'ye bilinen ilk mahmili gönderen sultandır. Onunla birlikte, mahmil ve Kâbe örtüsü, Mısır sultanının politik kudret ve gücünü, Abbâsî Halifesi üzerinden, tüm İslâm âlemine sergilediği dinî ve siyasî simgeler haline gelmiştir. Baybars'tan sonra gelen Memlûk sultanları da Baybars'ın bu

---

³²⁵ İbn Cübeyr, *Rihle*, 76.

³²⁶ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 236-237; Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 1: 97, 103.

³²⁷ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, 237.

³²⁸ İbn Cübeyr, *Rihle*, 80.

uygulamasına bağlı kalmışlar, devletin son sultanı Kansu Gavri’ye kadar her hac döneminde büyük törenler düzenleyerek mahmili devleti temsil eden bir protokolle Mekke’ye göndermişlerdir. Müslümanların hac ibadetine attıkları önem ve ihtiram sebebiyle de bu törenler her yaşta kadın ve erkeğin katıldığı, merak ve arzuyla bekledikleri bir bayram kutlaması şeklinde geçmiştir.

Mısırlı Müslümanlar ve haclarını Mısır üzerinden gerçekleştiren sair ülkelerin Müslümanları, haccın müminler üzerine farz kılındığı 630 senesinden itibaren, mecburî sebepler hâsıl olmadıkça, Mekke’ye, kuzeyden Sina Çölü’nü aşan rotayı takip ederek Kâhire-’Akabe-Mekke güzergâhı üzerinden ulaşmışlardır. Bu sık kullanılan güzergâh üzerinde, bölgeye hâkim dönemin devletleri, ifâsı kendilerine metbu olan halk üzerinde kendilerinin meşruiyet kaynaklarından birini oluşturan bu ibadet için, hacıların yolculuklarını kolaylaştırıcı tedbirler almışlardır. Ancak siyasî krizlerin ve kıtlığın hüküm sürdüğü yaklaşık 1060-1268 yılları arasını kapsayan süre zarfında, mezkûr güzergâh terkedilmişti. Müslümanlar, Mekke’ye ulaşabilmek için, Kâhire’den teknelere binerek Mısır’ın güney şehirlerinden birisi olan Kûs şehrine ulaşmışlar, ardından Kızıldeniz’in sahil şehirlerinden birisi olan ‘Ayzâb’a ulaşmak için Kûs-’Ayzâb arasındaki su imkânlarının oldukça kısıtlı olduğu çölü geçmişler daha sonra da yolculuk şartlarının son derece elverişsiz olduğu gemilerle Cidde Limanı’na yelken açmışlardır. Hacıların her türlü istismara açık, savunmasız olduğu bu güzergâh Sultan ez-Zâhir Baybars dönemine kadar zorunlu olarak kullanılmıştır.

Müslüman seyyahlar, coğrafyacılar ve müverrihler, eserlerinde Hicaz bölgesi şehirleri ve bunlara hangi rotalar takip edilerek ulaşılacağına dair mufassal bilgiler vermişler, şehirler ve menziller arasını tarif etmişlerdir. Sadece iki nokta arasındaki uzaklığı bildirmekle yetinmemişler, menzillerin ve şehirlerin coğrafi özelleri, tarihleri, çarşıları ve pazarları, yolculuğun şartları, ulaşım araçları vb. pek çok kıymetli bilgiyi de kaydetmişlerdir. Bütün bu eserlerde üzerinde hususiyetle durulan konu ise su kaynakları olmuştur. İnsan yaratılışı itibarıyla nispeten uzun sayılabilecek bir süre açlığa takat getirebilirken, birden fazla gün susuz kaldığı takdirde bedeni bundan olumsuz etkilenmektedir. Hacı adaylarının da yolculukları esnasında ihtiyaçları olan bütün suyu yanlarında taşıyamamaları sebebiyle hac rotasının en belirleyici özelliği su kaynakları ve bunlara ulaşım olmuştur. Kaynaklar güzergâh

üzerindeki su kaynakları hakkında mufassal bilgiler vermişler, ne kadar su ihtiva ettiklerini, bulunan suyun niteliğini, tadını, içime elverişli olup olmadığını yazmışlardır. Bu anlamda hac güzergâhı için *“suya bağlı bir yolculuk”* tanımlamasını yapmak yerinde olacaktır. Ele alınan dönemde Memlûk sultanları da hacı adayları için menzil noktalarında kuyular kazdırarak, sebiller yaptırarak ve var olanları ıslah ederek üzerlerine düşen görevi yerine getirmişlerdir. Memlûk sultanlarının hacı adayları için yaptıkları tek hizmet su kaynaklarını ihya etmek olmamış, mahmil içinde görevlendirilen askeri bir birlik ile çöl eşkıyalarına karşı güvenliği sağlamışlar, sarp geçitleri ve yolları genişleterek ulaşımı teshîl etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- 'Abd Al-Malik, Sami Saleh. "The Khans of the Egyptian Hajj Route in the Mamluk and Ottoman Periods". *The Hajj: Collected Essays*. ed. Venetia Porter & Liana Saif. 52-64. London: The British Museum, 2013.
- 'Abderî, Ebû Abdullah. *Rihletu'l-'Abderî*. thk. 'Alî İbrahîm Kurdî. Dımaşk: Dâru's-Sa'dü'd-Dîn, 2005.
- 'Abdulbâsıt el-Malaî, Zeynü'd-Dîn Abdulbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malaî. *Neylu'l-Emel fi Zeyli'd-Düvel*. thk. 'Ömer 'Abdu's-Selâm Tedmûrî. 9. Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2002.
- Ahmed er-Reşîdî. *Hüsnu's-Safâ ve'l-İbtihâc bi-Zikri Men Vuliye İmâreti'l-Hâcc*. thk. Leylâ 'Abdüllâtif Ahmed. Kâhire: Mektebetü'l-Hânci bi-Mısır, 1980.
- 'Attâr, Muhibbü'd-Dîn Muhammed b. Muhammed. *Menâzilu'l-Hacci's-Şerîf*. Univerity of King Sa'ud Kütüphanesi, nr. 5602.
- Altan, Ebru. "Renaud De Chatillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)". *Tarih Dergisi* 55 (2012), 1-30.
- 'Ankawi, Abdullah. "The Pilgrimage to Mecca in Mamluk Times". *Arabian Studies* 1 (1974), 146-170.
- 'Âşûr, Sa'îd Abdu'l-Fettâh. *el-Muctem'al Mısırî fi 'Asri Selâtîni'l-Memâlîk*. Kâhire: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1992.
- Atalar, Münir. "Emîr-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ayalon, David. *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*. çev. Abdullah Mesut Ağır. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Ayaz, Fâtih Yahya. "Çerkez Memlûkler Döneminde Üstâdârlık (Saray Ağalığı)". *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 / 1 (2013), 291-322.
- Baybars el-Mansûrî, Rükneddîn Baybars el-Mansûrî el-Hatâ'i ed-Devâdâr. *Kitabu't-Tuhfeti'l-Mulûkiyye fi Devleti't-Türkiyye*. thk. 'Abdu'l-Hamîd Sâlih Hamdân. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1987.
- İbn Battuta, Ebû 'Abdullah Muhammed et-Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

- Bilge, Mustafa L. "Akabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Bilge, Mustafa L. & Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Yenbu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 421-423. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Cezârî, 'Abdulkâdir b. Muhammed, b. 'Abdulkâdir b. Muhammed el-Ensârî. *ed-Dürerü'l-Ferâidi'l-Munazzamati fî Ahbâri'l-Hacc*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'îl. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Çetin, Altan. *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2007.
- Erkal, Mehmet. "Hac Emîrliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 / 4 (2001), 145-161.
- Erol, Burak Gani. *Memlûk Deniz Kuvvetleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Erol, Burak Gani. "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili". İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019), 45-80.
- Erol, Burak Gani. "Ortaçağlarda Nil Nehri'nin Su Seviyesinin Ölçülmesi, Ölçekler (Mikyâs; Nilometre) ve Su Seviyesi'nin Mısır'ın İctimâî Hayatına Tesiri". *Tarihin ve Tarihçinin İzinden, Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı*. ed. Altan Çetin. 205-224. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2014.
- Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezâreti'l-'Arab*. thk. Ahmed Fu'ad Mütevellî & es-Safsâfî Ahmed el-Mursî, Kahire: Dâru'l-Âfaki'l-'Arabiyye, 1999.
- İbn 'Abdi'z-Zâhir, Muhyiddîn. *er-Ravdu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Melik ez-Zâhir*. thk. 'Abdu'l-'Azîz el-Huveytir. Riyad: Dâru's-Sâdırî't-Tebâ'a ve'n-Neşr, 1976.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî. *Rihletu İbn Cübeyr*. ed. William Wright. Leyden: Brill, 1907.
- İbn Hacer El-'Askalanî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *İnba'u'l-Ğumr bi Ebnai'l-'Umr*. thk. Hasan Habeşî. 4 Cilt. Kâhire: el-Meclisu'l-'A'layi li'ş-Şu'ûni'l-İslamiyye, 1969.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed. *Bedâ'iu'z-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr*. thk. Muhammed Mustafâ. 5 Cilt. Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-'Ammeti'l-Kutub, 1984.

- İbn Tagrıberdi, Ebû'l-Mehâsin Cemâlü'd-dîn Yûsuf. *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki'l-Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Kemâlü'd-Dîn 'İzzü'd-Dîn. 16 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- İdrîsî, Ebû Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî. *Nüzhetü'l-Muşâtâk fi Ahbâri'l-Âfâk*. Bûr Sa'îd: Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2001.
- İzgi, Cevat. "Cezîrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 512-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Faroqhi, Sürâiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Jomier, J. "Mahmel". *The Encyclopaedia of Islam*. 12: 144-147. Leiden: Brill 1991.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Âbbâs Ahmed b. 'Ali. *Subhu'l-'Aşâ fi Smâ'ati'l-İnşâ*. 14 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1922.
- Keleş, Bahattin. "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı". *Türkler Ansiklopedisi*. V: 589-609. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Makdîsî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fi M'arifeti'l-Ekâlîm*. thk. Şakir La'îbî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Süveydî, 2003.
- Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. *el-Mevâ'izü'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Asâr*. thk. Muhammed Zeynuhum & Medîha eş-Şerkâvî. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü Medbûlâ, 1998.
- Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. *ez-Zehbu'l-Mesbûk fi Zikri Men Hacce mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk*. thk. Cemâlü'd-Dîn eş-Şeyyâl. Bûr Sa'îd: Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2000.
- Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. *İğâsetü'l-Umme bi Keşfi'l-Ğumme*. thk. Kerem Hilmi Ferhât. Kahire: 'Aynu'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctima'iyye, 2007.
- Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. *Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifeti'd-Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Mustafâ Ziyâde. 4. Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1956.
- 'Ömerî, Şehâbü'd-Dîn Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*. thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî & Mehdî en-Necm. 27 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.

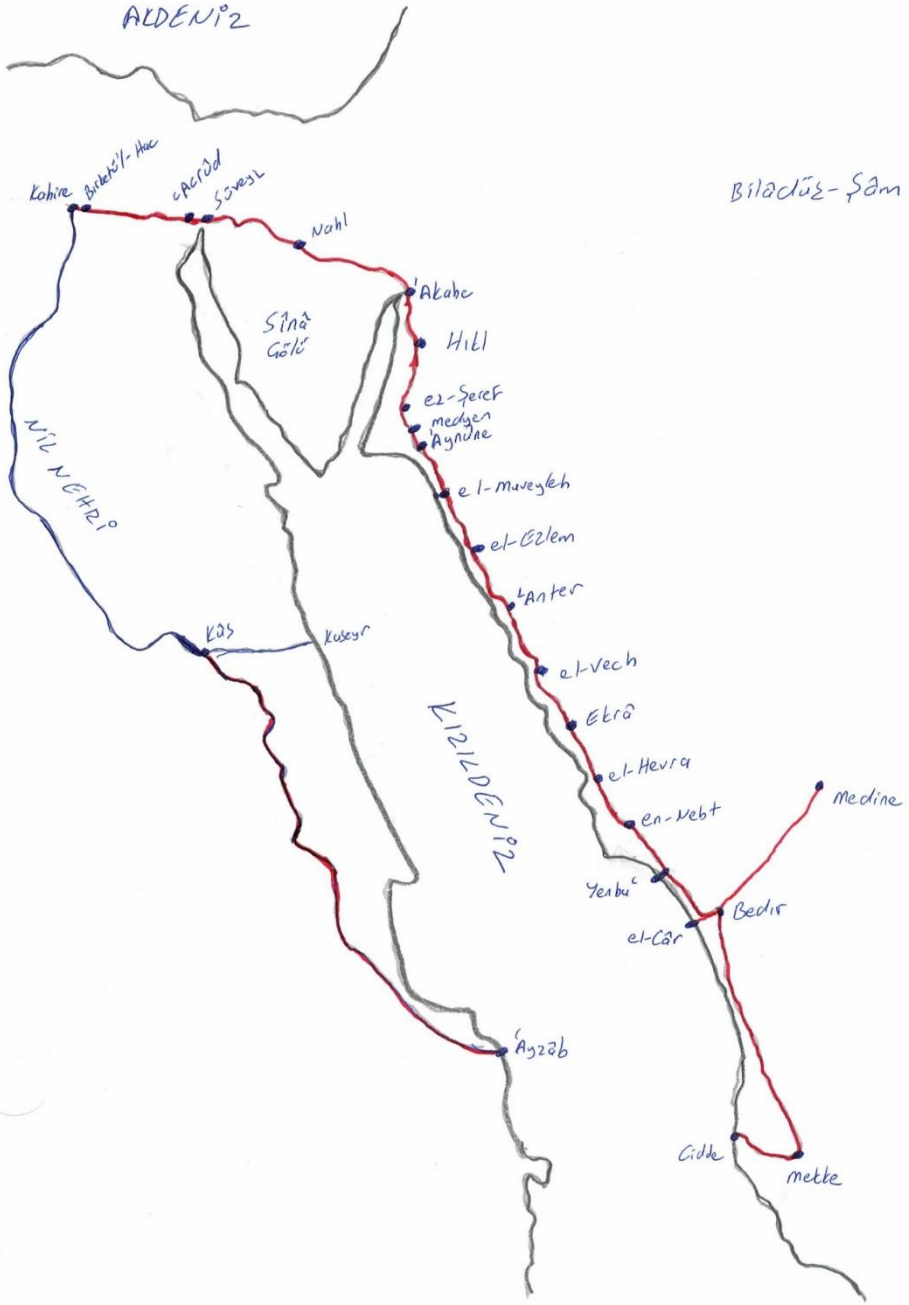
- Le Quesne, Charles. "Hajj Ports of The Red Sea: A Historical and Archaeological Overview". *The Hajj: Collected Essays*. ed. Venetia Porter & Liana Saif. 74-83. London: The British Museum, 2013.
- Nasır-ı Hüsrev. Ebû Muîn b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyanî el-Mervezî. *Sefernâme*. çev. Abdülvehhâb Tarzî. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvahhâb Şihâbüddîn. *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. thk. Mufîd Kameyuha. 33 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2004.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bece". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özel, Ahmet. "Hac (Seyahatnâmeler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özer, Serkan. "Haçlıların Askalân Şehrini Zaptı". *TAD* 34/58 (2015), 523-542.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 237-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Solak, Ülkü Mensure. *Resûlullah'ın Sofrası*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2015.
- Süyûtî, Celâlü'd-Dîn 'Abdu'r-Rahman. *Hüsnü'l-Muhâdara fî Tarihi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâ'i-Kutubi'l-'Arabiyye, 1968.
- Utku, Nihal Şahin. *Çöl, Gemi ve Tacir, Kızıldeniz*. İstanbul: Klasik Yayınlar, 2012.
- Yakut el-Hamavî. Ebû 'Abdillâh Şihâbiddîn Yakut b. 'Abdillâh. *Mu'cemu'l-Buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti Tarihi*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2010.

EKLER

Harita 1. Kuzey Mısır / Sina Çölü rotası

Harita 2. Güney Mısır / Nil Nehri rotası

HARİTA 1

HARİTA 2